

וייצמן, פילבי וצ'רצ'יל נוכח אבן סעוד ורוזוולט, 1937–1943

במאמר זה ננסה לסקור ולהבין פרשה מעניינת בתולדות המאמצים הדיפלומטיים לפתור את שאלת ארץ-ישראל בדרכי שלום. פרשה זו, המכונה על דרך הקיצור "פרשת פילבי", זכתה לאיאלו איזכורים בספרות ההיסטורית. בדרך-כלל לא זכתה לניתוח ועיון מעמיקים, בעיקר על שום דרך הצגתה המבולבלת באוטוביוגרפיה של חיים וייצמן.¹ גם הביוגרפית של סנט ג'והן פילבי, אליזבת מונרו,² ראתה בפרשה מעין קוריוז בלתי-חשוב, המעיד יותר על ההחשבה העצמית של פילבי מאשר על עומק שיקול דעתו. עמיצור אילן, אשר הביא תמונה חלקית של העניין, הדגיש את נזקה המדיני של הפרשה במישור האמריקני, אך התעלם מחשיבותה בצד הבריטי.³ ואילו ג' כהן, אשר בספרו הראשון שלל את אפשרות הקשר בין מגעי פילבי ווייצמן לבין תמיכת צ'רצ'יל ב"רעיון הפדרציה [הערבית] הגדולה בראשות אבן סעוד ופתרון שאלת ארץ-ישראל באמצעותה",⁴ חזר בו במידה מסויימת בספרו השני והותיר סימן-שאלה ה"מחייב בדיקה".⁵ בדיקה כזאת בכוננתנו לערוך כאן.

א. הפניות היהודיות אל אבן סעוד

כידוע, היו נסיונות לא מעטים בשנות העשרים, וכעיקר בשנות השלושים, לפתור את שאלת ארץ-ישראל על-ידי כינונה של פדרציה ערבית והכללת ארץ-ישראל כמרכיב יהודי בפדרציה הזאת. היו שהציעו שהמרכיב היהודי ישתרע על-פני הארץ כולה, היו שהסתפקו בחלקה והיו אף כאלה שדגלו בצירוף ארץ-ישראל כמדינה דו-לאומית לפדרציה. ביסוד כל הנסיונות הללו

1. ח. וייצמן, מסע ומעש, תל-אביב 1962 (להלן: וייצמן), עמ' 407–421.

2. Elizabeth Monroe, *Philly of Arabia*, London 1939 (להלן: מונרו) chap. XI.

3. עמיצור אילן, אמריקה, בריטניה וארץ-ישראל, ירושלים תשל"ט (להלן: אילן), עמ' 125–134.

4. גבריאל כהן, צ'רצ'יל ושאלת ארץ-ישראל בתחילת מלחמת-העולם השנייה, 1939–1942 (להלן: כהן, צ'רצ'יל וארץ-ישראל), ירושלים תשל"ו, עמ' מ"ט.

5. גבריאל כהן, הקבינט הבריטי ושאלת ארץ-ישראל, אפריל-יולי 1943, תל אביב תשל"ז (להלן: כהן, הקבינט הבריטי), עמ' 34, הערה 66.

עמדה ההנתה, שאם יזכו הערבים בהתגשמות מאווייהם לכינון איזו צורה שהיא של אחדות ערבית, יהיו נכונים לגלות עמדה מתפשרת בשאלת ארץ-ישראל. בשלב זה או אחר היו מעורבים בנסינות אלה בן-גוריון, וייצמן, ד"ר י"ל מגנס, הרברט סמואל ואחרים. בצד הערבי כלט המדינאי העיראקי נורי אל-סעיד, שחשב בכיוון דומה, אם כי העריך שניתן להסתפק בהקניית מעמד אוטונומי למחצה ליהודים בארץ-ישראל באותם אזורים שהיוו כהם רוב. "פרשת פילבי" מיוחדת בכך שהיתה מכוונת להעמיד את עבד אל-עזיז אאל סעוד (אבן סעוד, בכינויו המקובל), מלך ערב הסעודית, בראש הפדרציה, שזכתה להידון ברבדים העליונים של הממשל הבריטי ושנהנתה במרוצת שנים אחדות מתמיכתו של וינסטון ס' צ'רצ'יל, ראש-ממשלתה עטור התהילה של בריטניה הגדולה.

ב-1936 החל אבן סעוד לגלות עניין גדול יותר מאשר בעבר בעניינים ערביים כלליים. באפריל של אותה שנה חתם על חוזה ידידות עם עיראק ומצריים, ובמרוצת האביב והקיץ היה שותף למעורבות המדינות הערביות בפרשת השביתה הכללית והמרד של ערביי ארץ-ישראל. התפתחויות אלה שיקפו את עליית חשיבותו של המלך הסעודי במזרח-התיכון, אף כי המנהיגים היהודים היו מודעים לאופיו הקנאי: "בינו ובינינו חוצצת חומה אטומה של קנאות דתית, של שינאה עיוורת, של תרמות ואיסורים דתיים."⁶ למרות זאת ניסה וייצמן לחפש קשר אל המלך הסעודי, משום שהאמין בצורך להביא אותו לשותפות בפתרון הסכסוך הארצי-ישראלי.⁷

במארס 1937 נפגש וייצמן בלונדון עם קפטן הארולד קארטני ארמסטרונג, אשר חיבר ביוגרפיה אוהדת לאבן סעוד (*Lord of Arabia*) ונהנה על כן ממוניטין בבית המלוכה הסעודי. כיוון שבשיחה רמז ארמסטרונג על יכולתו ליצור קשרים עם הסעודים ואף ניסה לעשות כן בפועל, צעדו המנהיגים הציוניים צעד נוסף.⁸ הפעם ניסו לכונן קשר ישיר עם פקידים סעודיים.

באפריל של אותה שנה נשלח אליהו אפשטיין (אילת לעתיד לבוא), פקיד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, לביירות כדי להיפגש עם פואד תמזה, המנהל הכללי (או סגן-השר) של משרד-החוץ הסעודי. (התואר שר-החוץ היה שמור לנסיך פייצל, בנו של המלך.) בראשית שנות השלושים שהה אפשטיין בביירות כסטודנט באוניברסיטה האמריקנית, ולאחר מכן עסק בחקר אורחות

6. משה שרת, יומן מדיני, תרצ"ח-1938, בעריכת אהובה מלכין, ג', תל אביב 1972, עמ' 310.

7. רישום שיחה בין וייצמן לווייליאם אורמסבי גור, שר-המושבות הבריטי, 25.2.1938, גנוז וייצמן (להלן: ג"ו).

8. משה שרת, יומן מדיני, ב', תרצ"ז-1937, תל אביב 1971, עמ' 79.

חיי הבדווים כמדבר הערבי והסורי. באופן כזה כונן קשרים עם פואד חמזה, שאף הוא עסק במחקר בנושאים קרובים ופירסם את ספרו הידוע "קלב ג'זירת אל-ערב". אף כי היה דרוזי לבנוני, החל פואד חמזה לעבוד כמורה לבניו של אבן סעוד, ולאחר מכן עבר לשירות-התחזק הסעודי. באמצעות מכר דרוזי לבנוני הצליח אפשטיין לקבוע פגישה עם פואד חמזה, שהיה נוהג לבוא לכפר מולדתו בלבנון לבילוי חופשותיו. בפגישה ביקש אפשטיין מחמזה לקבל לפגישה נציג מוסמך של הסוכנות היהודית כדי שיוכל להציג באמצעותו את העמדה היהודית בשאלת הסכסוך הארצישראלי בפני אבן סעוד. פואד חמזה הסכים ואפשטיין מסר לו שהנציג היהודי יהיה לא פחות מאשר ד' בן-גוריון, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים. נראה שהדבר החניף לפואד חמזה, אך הוא הבהיר שהפגישה תישא אופי בלתי-רשמי, שאם לא כן יאלץ לבקש את רשות מלכו ולמסור עליה לשלטונות המנדט הצרפתי בסוריה ולשלטונות הבריטיים בארץ-ישראל. אפשטיין הסכים לתנאי הפגישה נקבעה ל-13 באפריל 1937.

בפגישה ניתח בן-גוריון את שאלת ארץ-ישראל בהקשר למצב הכולל במזרח-התיכון ולהיות ארץ-ישראל מוקפת בארצות ערביות, ואילו חמזה הדגיש את פיצול העולם הערבי למיספר מדינות. איש אינו יודע, כך קבע, מתי תקום קונפדרציה ערבית שתסלק את המחיצות בין סוריה, עיראק, ערב הסעודית וארץ-ישראל. לפיכך, יש לדון בסכסוך הארצישראלי מנקודת הראות של ערביי ארץ-ישראל עצמם. אף-על-פי-כן הבטיח פואד חמזה להציג את דיעותיו של בן-גוריון בפני אבן סעוד כאשר ישוב לערב הסעודית.

מייד לאחר מכן יצא אפשטיין ללונדון כמלווהו של יצחק בן-צבי, יושב-ראש הוועד הלאומי, שהוזמן לייצג את הישוב היהודי בהכרתתו של המלך ג'ורג' השישי. בהיותו מעודד משיחתו עם חמזה ותוצאותיה, ניסה אפשטיין לכוון בלונדון קשר ישיר עם האמיר סעוד, יורש-העצר הסעודי, ועם יוסף יאסין, מזכירו וראש לישכתו של אבן סעוד, שייצגו את מלכם בהכתרה. אך כאן ציפתה לאפשטיין אכזבה. אומנם, פואד חמזה הבטיח להיפגש עם סעוד בפורט-סעיד בדרכו מריאד ללונדון ולשכנעו שיפגוש בנציגי הסוכנות, אך סעוד ויוסף יאסין (שהיה פעיל בראשית שנות העשרים, לאחר שגלה מסוריה, בתנועה הלאומית של ערביי ארץ-ישראל) סירבו לעשות כן. יתר על כן, איש-הקשר הדרוזי בין אפשטיין לחמזה אף מסר לאחר מכן לאפשטיין שפרשה זו גרמה צרות רבות לחמזה. כאשר מסר חמזה לאמיר סעוד על אודות פגישתו עם בן-גוריון, רתח סעוד מכעס וגינה את חמזה בלשון חריפה. יוסף יאסין ניצל את העניין כדי לפגוע במעמדו של חמזה בחצר הסעודית. ואף כי תגובת המלך לא היתה כה חריפה, נפגעה במידה מסויימת הקריירה של פואד חמזה. ב-1940 הוא נשלח

לייצג את ערב הסעודית בצרפת של וישי ואתריכך בתורכיה, ואיבד מחשיבותו בממשל הסעודי. רק בזכות היותו בן־חסותו של האמיר פייצל, אחיו של הצעיר סעוד, ניצל מפגיעה חריפה יותר, משום שאדונו חשש שמא מסתתרת כאן כוונה לפגוע בו עצמו.⁹

מבחינת המנהיגות הציונית לא היה זה סוף פסוק אלא ראשיתה של יוזמה מתמשכת. גם בן־גוריון יצא במאי 1937 ללונדון לחגיגות ההכתרה (כנציג הסוכנות). בהיותו תחת הרושם המעודד של תגובת קפטן ארמסטרונג לגישושי של וייצמן, התליט בן־גוריון לחפש נתיבות נוספות אל המלך הסעודי. בלונדון הסדיר פגישות עם ארמסטרונג ואף עם סנט ג'והן פילבי. פילבי, החוקר המפורסם של חצי־האי ערב ובעל קשרי ידידות אמיצים עם בית המלוכה הסעודי, היה מעורב כבר ב־1929 בנסיון תיווך בין שלושת הגורמים המעורבים בסכסוך הארצי־ישראלי.¹⁰ ב־1931 טרח פילבי להביע בפני אישים ערביים שביקרו בחצי־האי ערב את "אמונתו באחדות ערבית ואת רצונו לראותה מתגשמת בידי אבן סעוד."¹¹ בן־גוריון לבטח היה מודע לנסיון התיווך של פילבי בשנת 1929 ויתכן שאף שמע על אמונתו באחדות ערבית בראשות אבן סעוד.

ב־17 במאי פגש בן־גוריון בנפרד את פילבי וארמסטרונג. בשיחות עמם הביע את אמונתו הציונית ושירתט את היסודות להסכם אפשרי: א. עליה יהודית בלתי־מוגבלת לארץ־ישראל; ב. עצמאות פנימית לארץ־ישראל; ג. קשר עם פדרציה או קונפדרציה ערבית. השותפים האפשריים לפדרציה יהיו, לפי דעתו, ארץ־ישראל, עבר־הירדן ועיראק, אך שלטונו של אבן סעוד לא יתפשט גם על ארץ־ישראל. פילבי הגיב בהדגישו כי רק אבן סעוד יכול לעמוד בראש הפדרציה המוצעת, החייבת ליהנות מעצמאות גמורה. ללא סמכות ישירה על ארץ־ישראל, לא יוכל אבן סעוד, כך הטעים, למלא את חלקו בהתחייבות כלפי היהודים. פילבי היה סבור שיהיה זה מועיל אם בן־גוריון ייפגש עם אחד הנציגים הסעודיים ששהו אז בלונדון, והבטיח לברר אם דבר זה אפשרי.¹²

שמונה ימים לאחר מכן שוב נפגשו בן־גוריון ופילבי. פילבי נאלץ להודות כי

9. מבוסס על ד. בן־גוריון, פגישות עם מדינאים ערבים, תל אביב 1967 (להלן: בן־גוריון, פגישות), עמ' 130–136; ד. בן־גוריון, זכרונות, ד', 1937, תל־אביב 1974 (להלן: בן־גוריון, זכרונות, ד'), עמ' 122; א. אילת, שיבת ציון וערב, תל־אביב 1974, עמ' 322–327.

10. ראה י. פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלשתינית, 1929–1939, תל אביב 1978, עמ' 36–38.

11. חילדון סאטע אלי־חצרי (עורך) מד'כראת טה אל־האשמי, חלק ראשון, ביירות 1967, עמ' 109.

12. בן־גוריון, פגישות, עמ' 137–143; בן־גוריון, זכרונות, ד', עמ' 179–183.

המלך סעוד אסר על נציגיו לקיים מגעים כאלה, ואף-על-פי-כן לא נרתע והציע לבן-גוריון כי יסכים לנוסח הסכם שייחתם על-ידי שניהם ויפורסם.¹³ בן-גוריון דחה את הנוסח שהציע פילבי ובמקומו הציע נוסח משלו.¹⁴ נוסחו של פילבי התבסס על דחיית התוכנית לחלוקת ארץ-ישראל, שימת קץ למנדט הבריטי, על איחוד ארץ-ישראל עם עבר-הירדן תחת הפרוטקטורט של אבן סעוד ועל זכותו של כל אחד, בלא להתחשב בדתו או בגזעו, להגר לארץ-ישראל, בהגבלה אחת בלבד: כושר הקליטה הכלכלי של הארץ, שייקבע באופן סופי בידי בורר מטעם חברה-הלאומים. נוסחו של בן-גוריון, לעומת זאת, הבטיח למעשה עליה יהודית חופשית, מסר את סמכות הפיקוח על ביצוע ההסכם לחברה-הלאומים והביע נכונות להצטרפותה של ארץ-ישראל לקונפדרציה ערבית, בתנאי שהקונפדרציה תכיר בזכויות הבית הלאומי היהודי כפי שנוסחו בידי חברה-הלאומים. במכתב לפילבי הביע בן-גוריון את ספקותיו אם יהיה זה רצוי להוציא את בריטניה כליל מההסכם. פילבי לא השיב, אך ארמסטרונג מסר כי לא היתה שום אפשרות להפגיש נציגים יהודים וסעודים יחדיו.¹⁵ חודשיים לאחר מכן, לאחר שוועדת פיל המליצה על חלוקת ארץ-ישראל והממשלה הבריטית קיבלה זאת באופן עקרוני, השלים פילבי עם פתרון זה¹⁶ ונראה היה שאין עוד מקום לגישה הרואה בפדרציה ערבית את הדרך להבטחת התפתחות המפעל הציוני בארץ-ישראל והעליה אליה.

לא חלף זמן רב ופילבי חידש את פעילותו, הפעם ביוזמתו שלו. נראה היה שהוקם מהאפשרות שתיווך בין היהודים לאבן סעוד באמצעותו יביא לפתרון שאלת ארץ-ישראל הסבוכה ועקב כך לקידום מעמדו האישי. באוקטובר 1937 מצא דרך למסור לווייצמן כי ניתן למצוא הסדר. הוא הכניס שינוי מסויים בהצעתו המקורית, אך נשאר דבק ברעיונו הבסיסי שעל הארצות הערביות

13. בן-גוריון, פגישות, עמ' 145-147. ראה גם בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) S. 25/10095.

14. נוסח זה אינו יכול להיות על-פי תוכנו אלא של בן-גוריון. ייחוסו לפילבי בידי סוזן הטיס (Susan Lee Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine during the Mandatory Period*, Haifa 1970, p. 173), ואצל בן-גוריון (זכרונות, ד', עמ' 193-194) נובע משגיאה. וראה גם באצ"מ S. 25/10095. טיפולו של אחמד ג'ומעה בפרשה זו (Ahmad M. Gomaa, *Foundation of the League of Arab States*, London 1971, pp. 11-12) ומבוסס על מקור בלתי-ישרי, הלא הוא דיווחו של יוסף יאסין לג'.וו. רנדל, מנהל המחלקה המזרחית במשרד-החוץ הבריטי, על מה שפילבי סיפר ליוסף יאסין. העתק השיחה עם רנדל מצוי ב-C.O. 733/341/75528/44 (להלן: P.R.O.)

15. בן-גוריון אל פילבי, 31.5.1937, אצ"מ S. 25/10095. וראה גם בן-גוריון, פגישות, עמ' 147-150.

16. H. St. John Philby, *Arabian Jubilee*, London 1952 (להלן: פילבי), p. 207.

להתארגן במסגרת פדרציה שבראשה יעמוד אבן סעוד. ההגירה היהודית תתנהל על-פי כושר הקליטה הכלכלי, ללא הגבלות נוספות, בדיוק כפי שבין-גוריון דרש, אך לא לארץ-ישראל בלבד, אלא ל"כל הארצות הערביות, עבר-הירדן, עיראק וחצי-האי ערב." המנדט הבריטי יבוטל. אף כי בתחילה תמך פילבי בתוכנית החלוקה, הבין עד מהרה עד כמה התנגד לה אבן סעוד. הוא רמז שעיקר התנגדות הסעודים מכוון ל"הצעה להטיל את מה שנוטר מארץ-ישראל אל תוך ממלכתו של עבדאללה." לפיכך ניסה למצוא פתרון אלטרנטיבי, אשר יזכה בתמיכת היהודים והסעודים גם יחד. וייצמן לא התפעל מתוכנית זו ובמיוחד התנגד לרוחה האנטי-בריטית, ביחוד כאשר היתה קיימת האפשרות שממשלת בריטניה תוציא לפועל את תוכנית החלוקה של ועדת פיל. וייצמן העיר שאין הוא כושת בפילבי ואין הוא מעלה על הדעת פתרון המבוסס על נישולה של אנגליה.¹⁷

אולם כוחו של ההיגיון הפנימי העומד ביסוד ההצעות הללו איפשר לרעיון הזה להתעורר מתרדמה ארוכה כאשר שוב בשלו לכך תנאים מתאימים. שנה לאחר מכן השתכנע מלקולם מקדונלד, שר-המושבות הבריטי, שרק באמצעות גישה מקיפה לכל הבעיות הערביות ניתן למצוא פתרון לשאלת ארץ-ישראל.¹⁸ הוא אמר לבין-גוריון ולוויצמן כי יש להגיע להסכם עם אבן סעוד כדי שישלים עם הבית הלאומי. הלה הוא "השליט הערבי הגדול בעל כוח מוסרי ופוליטי, השפעתו בעולם המוסלמי ובהודו עצומה." הוא הוסיף ואמר כי הבריטים ינסו להשפיע עליו, "ואולי יכולים אתם לבוא אתו לידי הבנה."¹⁹

באותם ימים, בשלהי שנת 1938, כבר פג זיווה של תוכנית החלוקה, שהרי ממשלת בריטניה הסתלקה מהסכמתה העקרונית. מבחינה ציונית ירד עד למאנד התשלום שצריכים היו היהודים לשאת בו עבור הסכם עם הערבים, במונחי ויתור על תוכנית טובה יותר (חלוקה וריבונות לאומית בחלק לפחות של ארץ-ישראל), הנתמכת על-ידי ממשלת בריטניה. לפיכך, כאשר חידש פילבי את פעילותו בתורף 1939, במרוצת מהלכה של ועידת סנט ג'יימס,²⁰ נענו המנהיגים הציונים, לרבות וייצמן, ברצון. לפילבי נודע אז על פעילותה של קבוצת אישים בריטים ובראשם א"ו לורנס, אחיו של ט"א לורנס הידוע, למען השגת הסכם בין היהודים לערבים באמצעות עבדאללה. פעילות זו של לורנס, שהיה ידוע

17. סלמאן אל וייצמן (והערותיו של וייצמן), 26.10.1937, ג"ו.

18. ראה דבריו בהתייעצויות שנערכו באוקטובר 1938, E 0217/1/31, P.R.O., F.O.

19. ד. בין-גוריון, מכתבים אל פולה ואל הילדים, תל-אביב 1968, עמ' 226-227.

20. ניג'ל יונג'יס אל וייצמן, 14.2.1939, ג"ו.

כאיבתו לאבן סעוד, עוררה את פילבי.²¹ במרוצת ימי הוועידה פגש אישים בריטים ויהודים. ב־26 בפברואר, במסיבה בביתו, הציג הצעה חדשה בפני בן־גוריון, וייצמן ופואד חמזה, שאף הוא נטל חלק בוועידה. התידוש בה היה הרעיון כי "תמורת הסכמה ערבית להגירה יהודית לארץ־ישראל – 50,000, נאמר, בתמש השנים הבאות,²² יסכימו היהודים להמלכתו של האמיר פייצל, בנו הצעיר של אבן סעוד ופטרונו של פואד חמזה, כמלך ארץ־ישראל. כמה מהאישים הבריטיים שפילבי קיים את המגעים עמם התרשמו שאליבא דפילבי, מעוניין בכך אבן סעוד עצמו.²³ יתכן מאוד שהמנהיגים הציוניים טרם השתכנעו שפילבי ייצג באופן אמיתי את דעותיו של המלך הסעודי. מכל מקום, מספר ימים לאחר מכן פנו למר עבדול עזיז, הנשיא לשעבר של "הליגה המוסלמית הכל־יהודית", וביקשוהו לצאת למכה ולברר מהי דעתו של אבן סעוד.²⁴ אולם סיומה הכושל של ועידת סנט ג'יימס ב־17 במארס ופרסום "הספר הלבן" חוזשיים לאחר מכן ביטלו כל אפשרות, באותה עת לפחות, שהערבים יסכימו לאיזשהו ויתור ליהודים, מעבר למה שנקבע בהצהרת המדיניות הבריטית. גם הפעם נכשלה לפיכך יוזמתו המחודשת של פילבי.

כ. פנייתו של פילבי אל אבן סעוד

עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה מצא עצמו אבן סעוד במצב כספי חמור ביותר. מספר עולי הרגל השנתיים לחג'אז, שהיוו את מקור ההכנסה החשוב ביותר של ממלכתו, ירד בשיעור ניכר. התשלום השנתי בסך 100,000 ליש"ט שהחל לקבל מידי בריטניה, לא יכול היה לפצותו על הירידה בהכנסות החג' ובתשלומי תמלוגים ומקדמות שהיה מקבל מחברת "סטאנדארט אויל" של קליפורניה. על התשלום הבריטי, שנשמר בסוד, לא ידע פילבי, כמובן. נראה לנו שפילבי העריך שאם ימציא לאבן סעוד תרופה לקשייו הכספיים, יצליח לרכוש את לבו לפתרון הכולל של בעיות המזרח־התיכון שהוא היה הוגה בו. כנראה הומרץ לחשוב כך על־ידי העובדה שבאחד מימי ספטמבר של 1939 קיבל הזמנה

21. דיווחו של בן־גוריון בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 26.11.1935, אצ"מ, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות היהודית. על הפעילות עצמה ראה P.R.O., F.O. 371/23245, E 1274/29/31

22. מונרו, עמ' 219 (מכתב של פילבי אל אשתו דורה, 28.2.1937); וראה גם פילבי, עמ' 208; ומשה שרת, יומן מדיני, ד', תרצ"ט–1939, תל־אביב 1974 (להלן: שרת, ד'), עמ' 97.

23. וינגייט אל וייצמן, 14.2.1939, ג'ו.

24. דיווחו של ז. ברודצקי להנהלת הסוכנות היהודית בלונדון, 9.5.1939, אצ"מ, Z 4/302/23. על ספקנותו של שרת ראה שרת, ד', עמ' 97.

טלגרפית מאת אבן סעוד לבוא אליו במהירות. נראה שפילכי רצה לנצל הזמנה זו ולבוא לריאד כשמשוהו ממשי בידיו. לפיכך נפגש ב־23 בספטמבר במועדון "אתנאום" בלונדון עם פרופ' לואיס כ' נאמייר, שהיה למן 1939 חבר ההנהלה הציונית בלונדון. הוא הציג בפני נאמייר את תוכניתו הישנה בתיקון חשוב אחד: כדי לחלק את אבן סעוד מקשייו הכספיים יינתנו לו 20 מיליון ליש"ט וכל־ינשק הדרושים לו בימי פורענות אלה.²⁵ התוכנית גראתה בעיני נאמייר חיובית והוא דאג לכך שתוך ימים אחדים יוכל פילכי לחזור על תוכניתו באוזני חיים וייצמן. גם בעיני וייצמן ישרה התוכנית ושלוחתם נפגשו בשלישית ב־6 באוקטובר. הפעם השתתף בפגישה גם מ' שרתוק (שרת), שנמצא אז בלונדון. הפגישה הוקדשה לכירור יסודי של תוכנית פילכי.

"רעיונו של פילכי היה שארץ־ישראל המערבית [כלומר, ללא עבר־הירדן] תימסר ליהודים כשהיא ריקה מאוכלוסייתה הערבית, למעט 'קריית ותיקאן' בעיר העתיקה של ירושלים. בתמורה, על היהודים לנסות להבטיח לערבים אחדות לאומית ועצמאות [...] אחדות כזאת ניתן יהיה להשיג באמצעות אבן סעוד בלבד. פילכי היה סבור שבשלב הראשון תצורפנה לערב הסעודית סוריה ומדינות קטנות שונות על חוף הים האדום [כך]. כמו כן "הציע שיינתן סך 20 מיליון ליש"ט אם תוגשם התוכנית במלואה." וייצמן הדגיש שהיהודים יהיו מוכנים להבטיח "יתרונות כלכליים", אך אינם מסוגלים להבטיח הבטחה פוליטית תקפה אשר אין בכוחם למלאה, ואין הם יכולים לעשות דבר העלול לעמוד בסתירה לנאמנותם לבריטניה הגדולה ולצרפת. אף־על־פי־כן העיר שלוש הערות מעודדות: (1) דעת־הקהל הבריטית לבטח תתמוך בעמדה סבירה בזכות הסדר יהודי־ערבי ואפילו תהיה מוכנה להקריב קורבנות מסויימים למען השגתו. (2) אפשר לצפות לתמיכה אמריקנית בעלת־השפעה בהסדר כזה. (3) עם תום המלחמה יעמוד העולם בפני בעיה יהודית חריפה מאוד – אוכלוסיות יהודיות שנעקרו מארצות מזרח־אירופה – והאיש שיוכל להמציא פתרון אפשרי לבעיה הזאת יהיה זכאי לתבוע מן העולם תגמולים בתמורה."

לשרתוק היו ספקות פוליטיים או מוסריים בקשר לגורלם של ערביי ארץ־ישראל והוא הציע שלפחות חלק של 20 מיליוני הליש"ט ינוצל לפיתוח בהקשר העברתם הצפויה של ערביי ארץ־ישראל לארצות הערביות השכנות. וגם מעבר לכך היה שרתוק ספקן ביתס לאפשרות שתינתן לערבים עצמאות ותושג אחדות ביניהם. נאמייר היה פחות בטוח מווייצמן כדבר האפשרות להשיג את הכסף במזומנים. לכן הציע שהסכום יינתן בסחורות. אם אבן סעוד זקוק

25. מזכרו של נאמייר על הפגישה, 24.9.1939, אצ"מ 4/14615.Z.

לנשק, כך אמר, אפשר יהיה לספקו לאורך פרק זמן מסויים ממפעלי הנשק היהודיים בארץ-ישראל. "פילבי הסכים לתלוטין שמענק כזה חייב להתפרש על-פני מיספר שנים ולהינתן בחלקו הגדול בצורת סחורות."

אף כי שיחה זו לא הסתיימה בהסכם פורמלי, הושגה מידה גדולה של הבנה ביחס לתוכנית מרחיקת-הלכת הזאת. "וויצמן אמר שכאשר ימצא באמריקה הוא מצפה לפגוש את הנשיא רוזוולט ולהשיג את תמיכתו באיוושהי תוכנית גדולה בעלת אופי כזה." וויצמן הדגיש שחייבת לבוא תמיכה סעודית רשמית בתוכנית, שכן אמר לפילבי שכאשר ישיג את הסכמתו וחתמתו של אבן סעוד ברעיונותיו, "עליו [אבן סעוד] לשגר את דבריו אלי באמצעות הצירות הסעודית בלונדון." לאחר שוויצמן ושרתוק יצאו, הדגיש נאמייר שוב באוזני פילבי, ש"אף כי איננו מסוגלים להבטיח הבטחות פוליטיות מחייבות ביחס לדברים שאינם בשליטתנו, הם [הסעודים] ואנחנו גם יחד תייכים לשים מבטחנו ביצירת תנאים שיועילו לתוכנית כזאת."²⁶ ההנהלה הציונית בלונדון התרשמה בדרך-כלל לחיוב משיחות אלה, כך שהגברת בלאנש דאגדייל (באפי), אשר באוגוסט צורפה כחברה ללישכה המדינית של ההנהלה, היתה יכולה לכתוב ביומנה: "אכן סעוד הוא היחיד בעל חשיבות."²⁷

חודשים אחדים לאחר מכן יצא פילבי לדרך להוציא לפועל את חלקו בהבנה. בינואר 1940 הגיע לערב הסעודית וב-8 בינואר פגש באבן סעוד והציג בפניו את התוכנית. המלך הגיב בדרך בלתי-מחייבת. הוא אמר לפילבי "שסידור כזה יכול להיות אפשרי בתנאים מתאימים בעתיד, שעליו לתת דעתו על העניין, שיש לב לי תשובה סופית בזמן המתאים, שבינתיים אל לי להוציא מלה על העניין למישהו – ובמיוחד לא לאיזשהו ערבי – ולבסוף, שאם ההצעות תתגלנה בפומבי ויאמר שהוא [המלך] תומך בהן, הוא לא יהסס כלל ועיקר להוקיעני כנטול סמכות לחייבו בעניין." אך המלך לא אסר על פילבי לדווח לוויצמן על עמדתו, לאחר שפילבי מסר לו על כוונתו לעשות כן.²⁸

עתה שגה פילבי פעמיים; על-פי מסר שהעביר לוויצמן באמצעות אשתו מתברר שפילבי פירש את עמדתו של אבן סעוד כהסכמה ללא סייג עם תוכניתו:

26. כל המובאות מתזכירו של נאמייר 8.10.1939, ג"ח: שרת, ד' עמ' 374-376. פילבי פירסם גירסה שונה במקצת של שיחה זאת (ראה פילבי, עמ' 213), אך הערפנו את גירסתם של נאמייר ושרתוק, שנכתבה מייד לאחריה ושאושרה על-ידי התפתחויות מאוחרות יותר.

יותר.

27. N.A. Rose (ed.), *Baffy: The Diaries of Blanch Dugdale, 1936-1947*, London 1973, p. 161

28. תזכירו של פילבי, 17.11.1943, ג"ח.

ושנית, דבר חמור הרבה יותר, זמן־מה לאתר שיחתו עם המלך, סיפר פילבי על העניין ליוסף יאסין (ואל נשכח: ערבי סורי, שהיה פעיל בעבר בתנועה הפלסטינית) ולבשיר סעדאוי מהפמליה המלכותית. זה הספיק לחצרני המלך לעורר התנגדות לרעיון. פילבי ניסה בשנית, במאי 1940, להביא להסכמה מלאה של המלך, אך אז רגז עליו אבן סעוד בגלל עניינים אחרים, ונסיונו של פילבי לשכנע את אבן סעוד בא אל קצו.²⁹

עלינו להוסיף כי גם אם נקבל את פירושו של פילבי לעמדתו הראשונית של אבן סעוד וכי בראשית 1940 היה סיכוי שהמלך הסעודי יקבל את תוכניתו של פילבי, הרי הסיבות לכך חלפו במרוצת שלוש השנים הבאות. בשנת 1940 נזקק אבן סעוד לכסף באופן נואש. המשבר הכספי שעבר עליו ועל מימשלו איים למוטט את יסודות מלכותו. אולם במרוצת 1941 החל מצבו הכספי להשתפר. המענק הבריטי השנתי (שמומן למעשה על־ידי ארצות־הברית) הוגדל בהדרגה מ־100,000 ליש"ט בשנת 1939 לשלושה מיליוני ליש"ט בשנת 1942. אך גם בכך לא היה די.

אבן סעוד לחץ על חברת "סטאנדארט אויל" של קליפורניה לשלם לו מקדמות על חשבון תמלוגים עתידיים. החברה נענתה בחיוב ותשלומיה השנתיים הגיעו בשנת 1942 לשלושה מיליוני דולרים בערך ולחמישה מיליונים בשנת 1945. בלחצן של חברות הנפט האמריקניות, החליטה ממשלת ארצות־הברית לפעול במישרין בתחום עסקי זה (בניגוד גמור, כמובן, למסורת הפוליטית האמריקנית) ולמן 1943 נכללה ערב הסעודית במסגרת תוכנית "החכר והשאל".³⁰ הגורם הכספי, אשר בשנת 1940 יתכן שהביא את אבן סעוד שלא לדחות על הסף את תוכניתו של פילבי, כבר לא היה קיים שנתיים מאוחר יותר.

ג. וייצמן משכנע את צ'רצ'יל

לא רק פילבי התייחס לתוכניתו ברצינות. גם הצד היהודי חשב ופעל בדרך דומה. ב־26 בנובמבר 1939 דיווח בן־גוריון לחברי הנהלת הסוכנות בירושלים על תוכנית פילבי. הוא העיר אז הערה אחת והשמיט מרכיב אחד. הוא הבהיר שאין הוא מאמין באפשרות לכפות על ערביי ארץ־ישראל לעזוב את הארץ, אף כי היה סבור שחלקם יסכימו לעשות כן מרצונם. מצד שני, הוא לא טרח להסביר

29. מונרן, עמ' 222–223: פילבי, עמ' 214.

30. התפתחויות אלה מוצגות ומנותחות בפירוט בספר Aaron David Miller, *Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy, 1939–1949*, Chapel Hill 1980, pp. 32–91.

שעל־פי ההבנה שהושגה, על היהודים לתמוך בהשגת אחדות ערבית; הוא הסתפק בכך שציין את הצורך לתמוך בעצמאות ערבית. יתכן מאוד שעניין אחרון זה נראה בעיניו דמיוני מדי. מה שנראה בעיניו כעיקר היה שאלת העברתם של ערביי הארץ והפיכתה למדינה יהודית. הוא מסר לחבריו שמשרד ההנהלה הציונית בלונדון מכין חומר הסברה בקשר להעברת אוכלוסין.³¹ חומר זה נועד לבטח לשמש במלאכת שיכנוען של ממשלות ארצות־הברית ובריטניה בדבר תועלתה של תוכנית פילבי. וויצמן, שהיה מן הצד היהודי השושבין העיקרי להבנה שהושגה עם פילבי, התייחס למלאכה זו כאל תפקידו העיקרי כמהלך שנותיה הראשונות של מלחמת־העולם השנייה. יתכן שאפשר להבין את התלהבותו זו לאור פועלו בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כאשר העמיד לרשות הדיפלומטיה הציונית את כשרונותיו המדעיים וקסמו האישי, אשר סייעו בהשגת הצהרת בלפור וההסכם עם האמיר פייצל בן חוסיין מחג'אז. המנהיגים היהודים היו חדורי הכרה שתקופת המלחמה יוצרת מצב נזיל, המאפשר להשפיע ביתר קלות על עיצוב גורלותיהם של עמים וארצות.

הצעד הראשון שעשה וויצמן היה פנייתו אל צ'רצ'יל, "הציוני־שאינו־מבין־ברית" הוותיק, שעם פרוץ המלחמה התמנה ל"לורד הראשון של האדמירליות" וחבר קבינט המלחמה. פניה זו נעשתה באמצעות מר ברנדן־בראקן (לימים לורד ברנדן־בראקן), שהיה אחד מחברי הפרלמנט השמרנים המעטים שתמכו בצ'רצ'יל בשנות השלושים, כאשר היה שרוי במדבר הבדידות הפוליטית. בראקן, שפעל כאיש־קשר בין צ'רצ'יל לבין המנהיגים הציונים,³² דיווח לצ'רצ'יל על שיחתו של וויצמן עם "אחד הנציגים הערביים הבולטים", תוך שהוא מדגיש את האפשרות ש"ארץ־ישראל יכולה לפרוח כמדינה יהודית" וכי "בתמורה למענק בן עשרים מיליון ליש"ט, הוא [אבן סעוד, שבטעות הוגדר כאן כאמיר עבר־הירדן] יציע לערבים בית הרבה יותר טוב ממה שהיה להם אי פעם כארץ־ישראל."³³

תזכיר זה מגלה שוב מה שהמנהיגים היהודיים ראוהו כעיקר בתוכנית פילבי, אך כפי שנראה בהמשך הדברים, גם היסודות האחרים של התוכנית נמסרו

31. דברי בן־גוריון בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 26.11.1939, אצ"מ, פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית. גם יומני שרת מגלים דבר זה: הנקודה הפוליטית החשובה היחידה שמצא שרתוק בתוכנית פילבי הייתה העברת ערביי ארץ־ישראל ומסירתה ליהודים (ראה שרת, ד', עמ' 376).

32. שרת, ד', עמ' 373. וראה גם מיזכרו של וויצמן על פגישתו עם צ'רצ'יל, 17.12.1939, ג'ו.

33. ב. בראקן, "תזכיר אל הלורד הראשון", 31.10.1939, P.R.O. PREM 4/51:9. הציטוט שעשתה א. מוג'רו בספרה מתזכיר זה מכיל קטע שאינו מופיע בתזכיר המקורי (מוג'רו, עמ' 223).

לידיעתו של צ'רצ'יל. לא פחות חשובה היא העובדה שבניגוד לעבר התייחס הפעם וייצמן לפיליבי ברצינות עד כדי כך שבראקן הסיק את המסקנה ש"וייצמן נמשך עד למאוד עלידי הרעיון הזה" והבין שבן-שיתו של וייצמן היה "נציג ערבי בולט". יחסו זה של וייצמן עומד בניגוד גמור לרושם ששרתוק קיבל אז מפילבי!

וייצמן נפגש עם צ'רצ'יל רק ב־17 בדצמבר. על־פי דיווחו של וייצמן על השיחה,³⁴ הוא לא הציג את תוכנית פילבי על מלוא פרטיה אלא הסתפק בכך שהזכיר "כי אחרי המלחמה נרצה להקים מדינה בארץ-ישראל, שיהיו בה שלושה או ארבעה מיליון יהודים," דבר שזכה להסכמתו של צ'רצ'יל, שאמר: "כן באמת. אני מסכים לכך בהזלט." יתכן שלאחר שבראקן כבר מסר לצ'רצ'יל את מה שמסר, לא ראה צורך לדבר באופן ספציפי יותר. אולם נראית לנו יותר האפשרות שוייצמן השתמש בכוונה תחילה בלשון עמומה כאשר תיאר את השיחה הזאת, שכן בהמשך הדברים בספרו הוא ניסה להציג את הפתרון שצ'רצ'יל הציג לשאלת ארץ-ישראל כדבר שמקורו בצ'רצ'יל עצמו, מבלי שנעשה איזשהו נסיון להקנות לו פתרון זה. יתר על כן, וייצמן טען שרק באיזשהו זמן בסוף שנות 1941, כנראה, הוא שמע לראשונה מפילבי על תוכניתו, טענה שאינה מתיישבת עם כל מה שסופר עד כה.³⁵

וייצמן יצא מעודד משיחה זו והחליט לצאת לארצות-הברית כדי לגייס את תמיכתו של רוזוולט, שעמו אכן נפגש בראשית פברואר 1940. גם הפעם אין תיאורו של וייצמן את הפגישה חושפני מאוד. בספרו סיפר כי "ניסיתי לתהות על קנקנו בדבר דרך חדשה בארץ-ישראל, רחוקה מן הספר הלבן, לאחר תום המלחמה. יחסו היה ידידותי, אולם הדיון נשאר עיוני בלבד."³⁶ אף-על-פי-כך, קיים ספק קטן בלבד שהוא מסר לרוזוולט את עיקרי תוכנית פילבי. כשנה לאחר מכן אמר רוזוולט לקולונל אוליוור סטנלי (שר-המלחמה בממשלתו האחרונה של נוויל צ'מברליין ושר-המושבות למן נובמבר 1942) כי "הערבים ניתנים לקניה" וכי "כל השאלה היא בעצם עניין של 'בקשיש' קטן,"³⁷ ברמזו כנראה לעניין

34. וייצמן, עמ' 407.

35. וייצמן, עמ' 416. עניינו של וייצמן להוכיח כי תוכנית פילבי, אף כי היתה זהה עם רעיונות מסויימים ומאוחרים יותר של צ'רצ'יל, אינה קשורה עמם, נובעת ממבוכתו המאוחרת יותר, כאשר בשלהי 1943 התברר לו שפרט לנוק לא חוללה התוכנית במישורין דבר, והוא נאלץ להתנצל על כך שבעבר יחס לה חשיבות ניכרת. הסברו היה שתוכנית זוהי נמסרה לו "בידי ראש-הממשלה [צ'רצ'יל] באופן בלתי-תלוי וללא איוו ידעה שהיא על תוכניתו של פילבי." (ראה וייצמן אל השופט סמואל רוזמן [יועצו של רוזוולט לעניינים יהודיים] 4.1.1944, ג"ז).

36. וייצמן, עמ' 409.

37. דיווחו של סטנלי, יולי 1941, E 6097, P.R.O., F.O. 371/31379.

עשרים מיליון הליש"ט, שנזכרו בתוכנית פילבי.

כאשר שב וייצמן לאנגליה, שלח שדר לפילבי והודיע לו "על בטחוננו כי תושג התוכנית".³⁸ עתה החל במאמץ שיטתי המכוון להשבת תמיכתם של חברים מרכזיים בקבינט הבריטי; למן מאי 1940 כיהנה בבריטניה ממשלה חדשה בראשותו של צ'רצ'יל, תומכה הוותיק והעקבי של הציונות, והסיכויים לתגובה חיובית נראו בעיני וייצמן מבטיחים. הראשונים שווייצמן פנה אליהם היו לורד לויד, שרהמושבות הראשון בממשלתו של צ'רצ'יל, אשר בשנים 1937-1938 היה קשור בנסיון למצוא פתרון לשאלת ארץ-ישראל בדרך הפדרציה הערבית,³⁹ ולורד האליפאקס, אשר המשיך לכהן כשר-החוץ עד דצמבר 1940. וייצמן שוחח עם לורד לויד בסוף אוגוסט 1940 ושירתט בפניו את תוכניתו של פילבי בצורה מתוקנת כלשהי, שכן וייצמן הודה בכך שעל המדינה היהודית, שתיכלל בפדרציה הערבית בראשות אבן סעוד, להיות קטנה. לויד הביע יחס חיובי, אך כנראה ליסודות התוכנית ולאן דווקא לתוכנית עצמה, שהרי הוא עצמו ניסה לתרום לפתרון שאלת ארץ-ישראל בדרך של פדרציה ערבית. וייצמן פירש את יחסו של לויד כתמיכה בתוכנית עצמה והמשיך במאמציו. מייד אחר-כך, ב-28 באוגוסט, נפגש עם לורד האליפאקס, סקר בפניו את התוכנית ומסר לו על התגובה החיובית שלדבריו מצא אצל לויד. מיסמכי משרד-החוץ הבריטי אינם מספרים על תגובתו של האליפאקס. לעומת זאת, נמסר לנו שהאליפאקס הזדרז לפגוש את לויד ולברר אצלו את עמדתו. התברר לו שאכן הביע לויד את דעתו בזכות הפדרציה הערבית והכללת ארץ-ישראל בתוכה כדרך לפתרון בעיית ארץ-ישראל וכי כאשר תסתיים המלחמה בנצחונה של בריטניה, תוכל אז להכתיב הסדר שלום למזרח-התיכון. הסדר זה יכלול פדרציה ערבית ו"איזור אוטונומי קטן באיזה מקום שהוא בארץ-ישראל (אולי איזור קטן מאוד - שונה מאוד ממה שהציונים מקווים ומצפים לו)" עבור היהודים.

פקידי משרד-החוץ הבריטי לא התייחסו באהדה לעמדה הזאת של לויד. מר לאסי באגאליי, שטיפל במחלקה המזרחית בענייני ארץ-ישראל, מנה את מגרעותיו של עצם רעיון כינונה של פדרציה ערבית מנקודת-ראות בריטית, אך מה שהתרידו היתה האפשרות שד"ר וייצמן ו"אנשים כמותו" עשויים להתרשם, ואפילו באופן הקלוש ביותר, שבריטניה עשויה לעמוד על כך שהיהודים יזכו

38. פילבי, עמ' 214.

39. בן-גוריון, מכתבים לפולה, עמ' 257-263; יורם נמרוד, "חלקו של יהודה ל. מגנס בסיכול תוכנית פיל", עבודה מ.א., אוניברסיטת תל-אביב 1977, עמ' 8-9.

באיזור אוטונומי. סר הוראס סיימור, עוזר המנכ"ל, הסכים לחלוטין ואף הוסיף נימוקים נוספים לשלילת הפדרציה הערבית. סר אלכסנדר קאדוגן, המנכ"ל, חתם בשולי ההערות הקודמות מבלי להוסיף דבר. אולם, ראשי הפוליטיים של המשרד סייגו את יחסם הביקורתי לבחינה היהודית של השאלה בלבד. מר ריצ'ארד (ראב) באטלר, סגן שר-החוץ, העיר: "תמיד חשבתי שניתן להשיג הצלחה [בהשגת הסכם בין היהודים לערבים] רק אם ד"ר וייצמן או המנהיגים היהודים ינהלו משאומתן עם הערבים עצמם. אני מתנגד לכך שניתן [...] איזו התחייבות שהיא לתמיכה. ד"ר וייצמן דיבר כמה וכמה פעמים על יציאתו לפגישה עם אבן סעוד. אני מקווה שיום אחד אכן ייצא." לורד האליפאקס סיכם את הדיון המשרדי בהערה: "לורד לויד עשוי להיות מעוניין לראות [את ההערות הקודמות]. הוא חייב באופן ברור להימנע מלהוסיף למבוכותינו על-ידי הבטחה שאין בכוחו למלאה בוודאות." בהתאם לכך, עמדתו הרשמית של משרד-החוץ, שנמסרה במכתב מיום 19 בספטמבר מאת אי. מאלט (מזכירו הפרטי של האליפאקס) אל כריסטופר איסטוד (מזכירו הפרטי של לויד) נמנעה מלדון באופן ממשי ברעיון הפדרציה הערבית, אלא הזהירה באריכות מפני מתן איזה רמז שהוא ליהודים בדבר תמיכה בריטית אפשרית. בין השאר נאמר בה: "לורד האליפאקס חש כי יתכן שיש ממש ברעיונות הללו [של פילבין], ואם ינהלו היהודים את ענייניהם כהלכה, אפשר שיוכלו להשיג איזור אוטונומי באיזשהו הסדר עתידי. יתכן שאף נוכל לחוץ על הערבים בזמן המתאים לתת להם איזור כזה. אולם, בינתיים הוא [האליפאקס] חושב ששומה עלינו להימנע מלתת לציונים את הרמז הקל שבקלים שנוכל או נרצה להפעיל לחץ כזה." גוסף על כך, תוכנית פילבי מוסיפה "מכשול מלאכותי למכשולים הטבעיים הרבים, הקיימים די והותר, בדרך הפדרציה [הערבית], בקבעה שאי אפשר יהיה להחליט על איזו תוכנית פדרציה שהיא, אלא אם תכלול איזור יהודי. זהו המצב שלורד האליפאקס חושש שנמצא עצמנו בתוכו אם ניתן אף את ההבטחה המסוייגת ביותר של תמיכה בציונים במאמצם להשיג איזור כזה." משרד-המושבות השלים עם העמדה הזאת, אף כי אנשיו ציינו את הסתייגותם מהגישה הביקורתית החריפה כלפי הציונות, שהובעה במכתבו של משרד-החוץ, וקיבלו במפורש את אחת ההנחות הבסיסיות של תוכנית פילבי, דהיינו ההערכה, כי "אבן סעוד הוא המדינאי הגדול היחיד במזרח הקרוב והתיכון."⁴⁰

40. המיזכרים ותולפי המכתבים מספטמבר-אוקטובר 1940 מצויים ב-P.R.O., F.O. 371/24569. ראה גם לויד אל הארולד מקמייקל, 24.9.1940, P.R.O., C.O. 733/444, E. 2635/2635/31.

כזכור, לא נמסר במסמכי משרד־החוץ מה בדיוק אמר האליפאקס לווייצמן כאשר נפגשו. דרך טיפולו בעניין אינה מלמדת על התפעלות גדולה מדי. וייצמן, לעומת זאת, התרשם בדרך שונה. שנית, הוא פירש את תמיכתו של האליפאקס ברעיון שקונפדרציה ערבית עשויה להקטין את פחד הערבים מפני האפשרות שיטבעו בשטפון ההגירה היהודית כתמיכה בתוכנית הספציפית של פילבי. יתכן מאוד שמאחר שהוא עצמו נמשך לתוכנית, הוא הגזים בהסקת מסקנות חיוביות ביחס לדיעותיהם של אנשים אחרים אשר עמם שוחח עליה. אך לא פחות מזה יתכן שווייצמן נזקק לדרך הצגה מוגזמת כזאת של דיעות המדינאים הבריטיים כדי להוליך אחריו את חבריו להנהלה הציונית בלונדון. האפשרות האחרונה הזאת מתחזקת אם נזכור שכאשר דיווח להם על השיחות הללו הוסיף שהוא "חושב שראש־הממשלה עשוי כמידה רבה של ודאות לתמוך בתוכנית כזאת,"⁴¹ דבר שמחזק את האפשרות שכבר במגעים עם צ'רצ'יל בסתיו 1939, בין כאמצעות בראקן ובין בשיחה הישירה, נידונה תוכנית פילבי וגשמע יחסו האוהד של צ'רצ'יל.

וייצמן ציפה לשמוע תגובות נוספות, מפורשות יותר, משני הלורדים, לויד והאליפאקס, שאת עמדותיהם פירש כאוהדות לתוכנית. כאשר לא קיבל אות נוסף, פנה בשנית אל לורד לויד והפעם בכתב, בציפיה – האם יהא זה מן הגוזמה להסיק זאת? – לקבל תשובה מוגדרת בכתב. במכתבו מה־2 בדצמבר הביע וייצמן את הסכמתו להצטרפותה של מדינה יהודית בארץ־ישראל לפדרציה עם הארצות הערביות השכנות, ובלבד שפדרציה זו תשמור על קשרה ההדוק עם חבר־העמים הבריטי.⁴² וייצמן הבין אל נכון שעמדתו התקיפה של פילבי בזכות "עצמאות מלאה" תרתיע אימפריאליסט מוצהר ומושבע כמו לורד לויד. אך למזלו הרע של וייצמן נפטר לורד לויד כתודשיים לאחר מכן, מבלי שהיה סיפק בידו להשיב לווייצמן.

בינתיים, בספטמבר 1940, נפגש וייצמן בשנית מאז פרוץ המלחמה עם צ'רצ'יל. הפעם כבר כיהן צ'רצ'יל כראש־ממשלתה של האומה הבריטית, שנמצאה אז בשעתה הקשה אך הגדולה, בעמדה בודדה, לאחר כניעתה של צרפת, אל מול החיה הגרמנית הנאצית. וייצמן בא אז אל צ'רצ'יל בהצעה להקים כוח יהודי לוחם בן 50,000 חיילים מקרב יהודי ארץ־ישראל במסגרת

41. דברי וייצמן בישיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 29.8.1940, אצ"מ 4/302/24.Z

42. וייצמן אל לויד, 2.12.1940, ג"י: והערתו של א.ב. בויד, 25.7.1941, P.R.O., C.O. M. Cohen, *Palestine: Retreat from the Mandate*, 733/444 I/75872/115 וראה גם: London 1978 (להלן: מ. כהן: נסיגה מהמנדט), pp. 210, note 52

הצבא הבריטי. ואכן הוא הצליח בקלות לשכנע את צ'רצ'יל, אך מחמת ההתנגדות התקיפה והעיקשת של שלטונות הצבא הבריטי, ובמיוחד מפקדתו המזרח-תיכונית ומשרד-החוץ והמושבות, הוגשמה התוכנית באיטיות רבה מאוד, ורק לאחר חלוף ארבע שנים קמה "החטיבה היהודית הלוחמת" ללא שום ניסיון להסוות ולטשטש את זהותה הלאומית. בדווחו על הפגישה הזאת באוטוביוגרפיה שלו, לא הזכיר וייצמן כלל את תוכנית פילבי ונוצר הרושם הברור שעניין זה לא נידון כלל בפגישה הזאת.⁴³ אולם מר אוליוור הארווי, מזכירו הפרטי של אנתוני אידן, רשם ביומנו (עיול מיום 1.11.1941) שוויצמן "אמר לי שלפני צאתו בפעם האחרונה לאמריקה, הוא ראה את וייצמן [צ'רצ'יל], אשר שירטט בפניו את רעיונו בדבר פדרציה ערבית, הכוללת את ארץ-ישראל היהודית, תחת אדנותו של אבן סעוד."⁴⁴ גם הפעם נמסר לנו שעל-פי וייצמן כל העניין בא מצ'רצ'יל ולא חלילה מועלה ביומנתו של וייצמן. שנית, נסיעתו האחרונה של וייצמן לאמריקה, לפני פגישתו עם אוליוור הארווי, התרחשה באביב 1941. לפיכך, אם נקבל את ההנחה שלא התקיימה איוושה פגישה חשאית בין וייצמן לצ'רצ'יל, הפגישה בין השניים, שבמהלכה הועלתה לדיון תוכנית פילבי ואשר הארווי הזכיר אותה, היא זו שהתקיימה בספטמבר 1940, ואשר עליה סיפר לנו וייצמן באוטוביוגרפיה שלו את מחצית הסיפור בלבד.⁴⁵

ד. פעולתו של צ'רצ'יל

חודש מאי של שנת 1941 היה חודש גורלי מאוד בתולדות המזרח-התיכון בעת מלחמת-העולם השנייה. באותו חודש בא לקצו היחס הסובלני של בריטניה כלפי המימשל הצרפתי של וישי בסוריה. כבר לפני כן שיחררה נפילתה של צרפת ביוני 1940 את בריטניה, בטווח הקצר לפחות, מן הצורך להתחשב ברגישויות הצרפתיות בכל הקשור בעיצוב מדיניותה המזרח-תיכונית של בריטניה. עתה עתיד היה להתרחש מפנה מרחיק-לכת יותר. נוסף על כך, היו הצבאות הבריטיים עסוקים באותו חודש בכיבושה מחדש של עיראק, אשר תחת הנהגתו של רשיד עאלי אלי-כילאני וקבוצת הקצינים שמאחוריו נהפכה למדינה עוינת.

43. וייצמן, עמ' 413-414.

44. p. 59 (להלן: הארווי) John Harvey (ed.), *The War Diaries of Oliver Harvey*, London 1978.

45. על הנסיעה לארצות-הברית באביב 1941 ראה וייצמן, עמ' 414. ראה נוספת המוכיחה את מסקנתנו ניתן למצוא במה שוויצמן עצמו סיפר על תוכן שיחתו עם לורד מוין, שהתקיימה ב-29.7.1941. וייצמן הודה אז שצ'רצ'יל גילה באוזניו את תוכניתו לפני נסיעתו (של וייצמן) לארצות-הברית באביב 1941! (ראה מיזכר על ראיון עם לורד מוין, 29.7.1941, ג"ר).

במהלך מאורעות אותו חודש התברר לבריטים שהשלטונות הצרפתיים בסוריה מהווים סכנה למערך הצבאי הבריטי באזור. העובדה שהצרפתים איפשרו למטוסים גרמנים לחנות בסוריה בדרכם לעיראק כדי לסייע לכוחות האנטי-בריטיים שם הביאה את בריטניה לשנות את עמדתה ולשקול ברצינות את אפשרות כיבושה של סוריה. המצב כולו נראה כהרה-גורל, כאשר גורלות של עמים וארצות היו נתונים על כף המאזניים.

צ'רצ'יל, אשר ניחן בתחושה היסטורית עמוקה, ודאי חש או בהלמות פעמי ההיסטוריה. הוא בחן את המצב והחליט לנסות דרך חדשה בשאלת ארץ-ישראל. בהתבססו על תוכנית פילבי, אשר למד עליה מווייצמן בסתיו 1939 או לכל המאוחר בספטמבר 1940, הכין צ'רצ'יל ב-19 במאי 1941 מיזכר אישי על "המדיניות הסורית". לבד מטיפולו בשאלות הקשורות במדיניותה של בריטניה בסוריה לקראת כיבושה מידי צרפת, שירטט צ'רצ'יל את קווי-הפעולה שעל מדיניות בריטניה בארץ-ישראל לאמצם. הוא כתב: "7) זה זמנמה שאני חושב שעלינו להציב את אבן סעוד בראש שלטון-על כולל על עיראק ועבר-הירדן. אינני יודע אם דבר זה אפשרי, אך בני-הסמכא האיסלאמיסטים שלנו ודאי ידווחו על כך. אין ספק שהוא הערבי החי הגדול ביותר והזכיח באותות וכמופתים רבים את נאמנותו. כאפוטרופסה של מכה, סמכותו ודאי שתתקבל. לכן יהיה אולי מלך ערבי בסוריה וח'ליפה ערבי או רשות מתאימה אחרת על ערב הסעודית, עיראק ועבר-הירדן. 8) כאשר נעניק לעולם הערבי את ההישגים הגדולים מאוד הללו, עלינו כמובן לנהל משא-ומתן עם אבן סעוד על פתרון משביע רצון של השאלה היהודית; ואם אכן יושג בסיס כזה, תוכל המדינה היהודית של ארץ-ישראל המערבית להיות יחידה פדרלית עצמאית בת-ליפות הערבית. על המדינה היהודית הזאת ליהנות מהזכויות המלאות ביותר של מימשל עצמי, לרבות הגירה, ואפשרות להתפשטות דרומה באזורים המדבריים [בנגב או שמא אף מעבר לו?], אשר היהודים יפריחו בהדרגה." את המיזכר הזה שלח צ'רצ'יל לשר-התחץ ואחר-כך דאג להדפסתו ולהפצתו בין כמה מחברי הקבינט.⁴⁶ תגובתו של משרד-החוץ למיזכר זה, אשר הולידה את נאומו המפורסם של

46. ראה המקור ב-P.R.O., PREM 4/32/5 או ב-P.R.O., E 2685/53:65 או ב-P.R.O., F.O. 371/27043. הוא התפרסם כתעודה מס' 17 בספרו של כהן, צ'רצ'יל וארץ-ישראל, עמ' 82-84. אי אפשר להימלט מהמסקנה בדבר הדמיון הרב שבין ההכנה שהושגה באוקטובר 1939 בין ווייצמן, נאמייר ופילבי לבין מיזכרו של צ'רצ'יל. אפילו המונח "ארץ-ישראל המערבית", כמונח המגדיר את ארץ-ישראל ללא עבר-הירדן, אשר בדרך-כלל היה מקובל על מחברים יהודים וציונים בלבד, מופיע הן בהבנה והן במיזכרו של צ'רצ'יל.

אנתוני אידן ב־29 במאי 1941, חורגת מתחום דיוננו הנוכחי.⁴⁷ בהקשר הנוכחי נסתפק בקביעה שמשרד־החוץ דחה כליל את גישתו של צ'רצ'יל ואת הנתותיו. צ'ארלו באקסטר, מנהל המחלקה המזרחית, הכין ב־22 במאי 1941 מיזכר מפורט ובו סתר בשיטתיות את קביעותיו של צ'רצ'יל: א. מדיניות פרו־ציונית בארץ־ישראל תביא להתנכרותם של ערביי סוריה, אשר צ'רצ'יל חיפש דרכים למשכם אל הצד הבריטי, יהיו אשר יהיו הוויתורים שיעשו הבריטים בסוריה או בחלקים אחרים של העולם הערבי "משום שהכל תלוי במדיניותנו הארצישראלית, העתידה". ב. לא יהיה זה מעשי "לנסות להציב את אבן סעוד בראש שלטון־על כולל על עיראק ועבר־הירדן. אינני סבור שעיראק תסכים לכך". ג. אף כי הסכים שהפתרון המשיבי־רצון ביותר של השאלה היהודית יהיה קרוב לוודאי ש"יחידה יהודית תהווה חלק של הפדרציה המזרח־תיכונית המוצעת", הצביע באקסטר על כך "שיהיה זה מוגזם לקוות שהערבים יסכימו לאפשר לה [ליחידה היהודית] הגירה יהודית בלתי־מוגבלת ומאוחר יותר להתפשטות נוספת דרומה אל האיזורים המדבריים." אלכסנדר קאדוגן אימץ נימוקים אלה והוסיף משלו – שאין הוא יודע על שום מה צריכה בריטניה לפעול לקידום הפדרציה הערבית; שעניין זה צריך להתפתח כ"תנועה ערבית ספונטנית"; שאין איש יודע אם אבן סעוד יסכים לתת לעניין את התנופה המתאימה; ושכאשר תוקם ממשלה חדשה בעיראק, לא תקדם המעורבות בשאלה זו את יוקרתה. סר רוברט ואנטיטארט, המנכ"ל הקודם, שהועסק אז כיועץ מדיני מיוחד, נתן לכל ההערות הללו את ברכתו.

בנאומו הפומבי ב־29 במאי התעלם אידן לחלוטין מההיבט היהודי והארצישראלי של הצעת צ'רצ'יל. אולם נאומו זה בא יומיים לאחר שדאג להכנת תזכיר מפורט "על המדיניות הערבית", שבו סתר כליל את עיקרי הצעותיו של צ'רצ'יל.⁴⁸ התזכיר הוכן במהירות והופץ מייד בין חברי הקבינט, באופן שהפתיע את פקידי משרדו והרגיז את משרד המושבות. בהמשך חפזו השמיע אידן את נאומו מבלי שתזכירו יזכה קודם לכן לאישור הקבינט. רק בשלושה ביוני נידון תזכירו בקבינט, שאישר את ההכרה בעצמאות סוריה ולבנון, על יסוד תזכירו של אידן.⁴⁹ נוסח ההחלטות מתעלם לחלוטין מרעיונותיו החדשניים של צ'רצ'יל, שלא זכו כלל לדיון. באופן זה נבלמה יוזמתו של צ'רצ'יל להביא לתמורה מהפכנית במפת המזרח־התיכון ובמעמדם של היהודים

47. ראה על כך במאמר: M. Cohen, "A Note on the Mansion House Speech. May 1941". *Asia and African Studies*, Vol. II, No 3 (1977), pp. 375–386

48. המיזכרים הללו ותזכירו של אידן מצויים ב־E 2685/53/65, P.R.O., F.O. 371/27043

49. ראה על כך שם ב־E 2716/53/65.

בארץ-ישראל. לפיכך, בחר עתה צ'רצ'יל להמשיך במאמציו בדרך ישירה פחות. בקיץ 1941 ביקש צ'רצ'יל מסר פירוז ח'אן נון, מדינאי מוסלמי, הודי, פרו-בריטי, אשר מאז 1946 שירת כ"נציב עליון"⁵⁰ של הודו בבריטניה, "ללכת ולשוחח עם וייצמן על אודות הקיפאון המוסלמי-הציוני". פירוז ח'אן נון נענה וכאשר נפגש עם וייצמן הציג זה האחרון לפניו את תוכנית פילבי. פירוז ח'אן נון השתכנע שהתוכנית טובה ומעשית. כאשר דיווח עליה לליאופולד אמרי, השר לענייני הודו, הוסיף שתי נקודות שסוכמו בינו לבין וייצמן ושלא נכללו בתוכנית פילבי המקורית: א. על "המדינה האוטונומית" היהודית, המופיעה בתוכנית, לקום על-פי חוזה עם אבן סעוד ("מלך מכה") ובאמצעותו, "כך שאף לא מוסלמי אחד יוכל להאשים את אנגליה בהקמת מדינה יהודית אוטונומית בארץ-ישראל או בחלק של ארץ-ישראל"; ב. על הפדרציה הערבית המתוכננת לכלול את כל חצי-האי ערב, לרבות תימן והחוף הדרומי והמזרחי, נוסף על סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, עיראק ועבר-הירדן. אם השליטים של שתי הארצות האחרונות יסרכו לקבל את אדנותו של "מלך מכה", ניתן יהיה לבטל את מלכויותיהם. אך אמרי, ידיו, מקורבו ואיש סודו של צ'רצ'יל זה שנים רבות, אשר דיווח לצ'רצ'יל על השיחה, הטיל ספק בנכונותם של "האפנדים הלוואנטינים של בגדאד, דמשק וירושלים לכפוף עצמם לשלטון-העל של מי שהם רואים אותו כסתם 'בדווי'".⁵¹

צ'רצ'יל התרשם בוודאי מכך שווייצמן ופירוז ח'אן נון הגיעו להסכם ביניהם והחעלם מספקנותו של אמרי. הוא אף דאג להמשיך הטיפול בעניין. ב-23 בספטמבר הוא פנה במיזכרים אישיים אל שלושה שרים בממשלתו, בעלי נגיעה ישירה או עקיפה בענייני ארץ-ישראל והערבים (שרי החוץ, המושכות והודו) וביקשם להיפגש עם אוליוור ליטלטון, שר המדינה לענייני המזרח-התיכון, שמקום מושבו היה בקאהיר ושנמצא או בביקור בלונדון, ו"להעניף מבט על הפתרון הזה, אשר לפי דעתי רב-עניין הוא ולאמיתו של דבר הטוב ביותר שאני יכול להעלות בדעתי".⁵² בכדי למנוע איזה רושם מוטעה כאילו שאין מדובר אלא בתעתוע מקרי, חזר צ'רצ'יל על בקשתו למחרת היום בישיבת הקבינט, אשר

50. מבחינה פורמלית נוהלה הודו בידי הכתר הבריטי באמצעות המישנה-למלך ולא באמצעות הממשלה הבריטית בלונדון. לפיכך היחה הודו זכאית לנציגות בלונדון ותוארו של הנציג, בדומה לתואר של נציגי מדינות חבר-העמים הבריטי, היה "נציב עליון", ולא שגריר או ציר.

51. אמרי אל צ'רצ'יל, 10.9.1941, E 6189/53/65, P.R.O., F.O. 371/27045 (וגם ב-PREM 4/52/5).

52. מיזכר אישי של ראש-הממשלה, מס' 923/1, 23.9.1941, P.R.O., F.O. 371/27045, E 6189/53/65.

דנה במצב במזרח-התיכון על יסוד דין-וחשבון כללי שהגיש ליטלטון. יתר על כן, עתה לא הסתפק עוד צ'רצ'יל בבקשה "להעִיף מבט" על התוכנית, אלא הורה "לבדוק אם ההצעה הזאת אפשר לדחפה קדימה".⁵³ אין ספק שצ'רצ'יל היה נכון למיפנה דרסטי במציאות המזרח-תיכונית.

אנתוני אידן, שר-החוץ למן דצמבר 1940, העביר לקראת הפגישה המיועדת את הצעת פילכי-וייצמן-פירוז ח'אן נון לבחינה בידי אנשי המחלקה המזרחית במשרד-החוץ, שלא אחת ולא שתיים ראו בעמדותיו של צ'רצ'יל בשאלת הציונות, ארץ-ישראל והמזרח-התיכון מעין אסון-טבע, שיש לשאת בו כחלק מפגעי המלחמה. הללו יכלו ללא קושי מיוחד להראות שההצעה הזאת תפגע במעמד הבריטי בנסיכויות שלחוף הצי-האי ערב; שיהיה זה בלתי-ריאליסטי לחלוטין לצפות שהמדינות ההאשמיות תסכמנה לאדנותו של אבן סעוד; שיש ספק גדול מאוד אם אנשי דמשק יכפפו עצמם מרצונם לשלטון-העל שלו; שנוצרי הלבנון יהיו מודאגים עוד יותר מהקודמים נוכח האפשרות שיושמו תחת שלטון מלך מוסלמי; ולבסוף, שפתרון כזה יידחה ללא צל של ספק עלידי הצרפתים.⁵⁴

משרד-המושבות טיפל ביסודות ההצעה ביתר אריכות ועמקות. לא היתה זו הפעם הראשונה שהן הובאו לידיעתו של לורד מוין, שמונה בפברואר 1941 לשר-המושבות במקום לורד לויד שנפטר. וייצמן שהה באביב 1941 בארצות-הברית. כיוון שעד מותו של לויד לא הביאו מגעיו עם זה האחרון למתן תשובה פורמלית, חידש וייצמן את כל המאמץ לאחר שובו לבריטניה ביולי 1941. הוא נפגש עם לורד מוין ב-25 ביולי וימים ספורים לאחר מכן בשניה. על-פי וייצמן, דגל לורד מוין כבר לפני השיחה עמו בפדרציה הערכית כדרך לפתרון שאלת ארץ-ישראל. לא נותר לו לווייצמן אלא להוסיף לפתרון את תפקידו של אבן סעוד בהתאם ל"מה שראש-הממשלה אמר לו [לווייצמן] לפני צאתו לארצות-הברית." וייצמן מודה שביחס לנקודה הזאת, הביע מוין ספקות מסויימים, מפני שאבן סעוד "כתב כמה מכתבים, אשר היו עויינים לשאיפות הציוניות בארץ-ישראל". אך וייצמן הרגיעו באמרו "שעמדה כואת היא לצרכים ציבוריים בלבד. הוא חושב שאבן סעוד הוא אדם שהדו-שיח עמו אפשרי הוא. אחר-כך סיפר ללורד מוין על שיחותיהם עם פילכי.⁵⁵ נקודה חשובה נוספת הבאה בראיון זה מפיו של מוין היתה ההכרה בכך ש"מיספר מסויים של ערביים ייאלצו לעבור [מארץ-ישראל] והביע פליאתו אם דבר זה ייעשה ללא שפיכות דמים."

P.R.O., W.M(41) 96th Conclusions, Minute I, Confidential Annex, 24.9.1941, 53
CAB 65/23

54. ראה המיזכרים מה-25.9.1941, E 6189/53/65, P.R.O., F.O. 371/27045

55. מיזכר על ראיון עם לורד מוין, 29.7.1941, ג"ר.

למזלנו השתמרה התרשמותו של מוין מהשיחות הללו והיא איננה זהה לזו של וייצמן. אליבא דמוין, בא וייצמן להציג בפניו את תוכנית פילבי. וייצמן הצליח ליצור רושם אצל מוין ששאלת ארץ-ישראל היא אחד המכשולים בדרך היחסים שבין בריטניה לבין ארצות-הברית. מוין לא הביע באוזני וייצמן איזושהי תמיכה ביחס לאף אחד ממרכיבי תוכנית פילבי, אלא דבק בעיקרי המדיניות הבריטית הרשמית ביחס לארץ-ישראל, כפי שפורסמה ב"ספר הלבן". מוין, לעומת זאת, ניצל את ההזדמנות הזאת של דיווח לסר הארולד מקמייקל, הנציב העליון לארץ-ישראל, על השיחות עם וייצמן והביא בפניו את דעתו הפרטית, אף כי בעקיפין, שפדרציה ערבית בנוסח תוכנית פילבי יכולה להתממש בשני שלבים, כשבשלב הראשון אין ערב הסעודית נכללת בה. באופן כזה תהווה הגשמת השלב הראשון, שבו תכונן הפדרציה של סוריה, הלבנון, עבר-הירדן וארץ-ישראל, מימוש הרעיון שלורד לוי, שר-המושבות הקודם, דגל בו.⁵⁶ ברור, איפוא, שתהיה האמת המדוייקת כאשר תהא, מוין לא היה אדיש לתוכנית פילבי. הוא נפגש עם פירו ח'אן נון, אשר על מעורבותו כפרשה ודאי שמע, ועם ברנדן-בראקן, יד ימינו של צ'רצ'יל בעניינים ציוניים. בעקבות השיחה עמם התחזק מוין בעמדתו שהגישה הנכונה לפתרון בעיית ארץ-ישראל היא דרך הפדרציה הערבית (אף כי, בשלב הראשון לפחות, ללא אבן סעוד) ואף נתן לכך ביטוי בהתייעצויות רמות-דרג עם חבריו לממשלה.⁵⁷

מקמייקל הגיב בשלילה מוחלטת על תוכנית פילבי. הוא הטיל ספק בנכונותם של הפוליטיקאים של דמשק, עיראק וארץ-ישראל להיות נתונים לשלטונו של אבן סעוד. הוא אף הביע חשש ליציבות ממלכתו של אבן סעוד לאחר מותו. יתר על כן, כיוון שאבן סעוד הוא "מצפוני ובעל הכרה דתית באמת ובתמים", מקמייקל "לא תשב שישכים לקחת 'הלוואה' של 15 או 20 מיליוני ליש"ט כתמריץ לקידום התוכניות היהודיות בארץ-ישראל ואין הוא (אילו היה אדם אחר) יכול להרשות לעצמו לעשות כן." לבסוף, מקמייקל לא היה בטוח שווייצמן עצמו רואה את "אבן סעוד בראש פדרציה ערבית מורחבת."⁵⁸

תגובתו זו של מקמייקל עמדה ביסוד המיזכר שהכין סר קוסמו פארקינסון, מנכ"ל משרד-המושבות, ושהועבר למשרד-החוץ. פרקינסון הדגיש שהתוכנית "אינה מעשית", ש"אין שום כוח שניתן להפעיל כדי לכפות שליט ערבי אחד על

56. מוין אל מקמייקל, 6.8.1941, P.R.O., C.O. 733/444 I 75872/115.

57. P.R.O., F.O. 371/27045, E 6189/53/65, 26.10.1941 MS(C)41(14); (גם ב-95/8 CAB);

מיזכרו של פארקינסון, 20.8.1941, P.R.O., C.O. 733/444 I 75872/115.

58. מקמייקל אל מוין, סודי ואיש, 1.9.1941, P.R.O., C.O. 733/444 I/75872/115.

שאר העולם הערבי", וכי "כל תוכנית החלה על סוריה והלבנון כרוכה בעיון במעמד המיוחד של הצרפתים בטריטוריות הללו."⁵⁹ אולם הדבר הפטול ביותר בתוכנית פילבי – בעיני פקידי משרד-המושבות – היתה הדחתו האפשרית של עבדאללה, האמיר ההאשמי של עבר-הירדן. ב־6 באוגוסט 1941 דנה "ועדת הפקידים לענייני המזרח-התיכון" במדיניות הבריטית בסוריה ובעבר-הירדן. בעקבות ההכרזה של צרפת החופשית על ההכרה העקרונית בעצמאות סוריה והלבנון, שבריטניה הצטרפה אליה, דרש עבדאללה את קידום מעמד אמירותו לממלכה עצמאית. הוועדה דנה בדרישתו והגיעה למסקנה שיהיה זה מוטעה להיענות לה משום ש"אם בסופו של דבר תכונן פדרציה ערבית, כאשר ישנה אפשרות שבראשה יעמוד אבן סעוד, החזק שבין השליטים הערבים של המזרח-התיכון," ימלא עבדאללה תפקיד זוטור כלבד.⁶⁰ ואם לא היה די בכך, נשלח חודש ימים לאחר מכן מכתבו של אמרי אל צ'רצ'יל, המספר על תוכן ההסכם שהושג בין פירוז ח'אן נון לבין וייצמן ואשר בו נצפתה במפורש האפשרות של כיטול "מלכויותיהם" של עבדאללה בעבר-הירדן ושל הענף ההאשמי האחר בעיראק (ראה לעיל, עמ' 239), ואף כי פארקינסון ידע היטב כי רעיונות כאלה מתגלגלים ליד "החלונות הגבוהים", ברמוזו ללא ספק לכיוון ראש-הממשלה, הוא לא היסס לפעול. ימים מספר לפני הפגישה החשובה עם שר-המדינה (שכזכור ביקש צ'רצ'יל לקיימה – עמ' 239 לעיל) הוא הסב את תשומת-לבו של לורד מוין לכך ששמונה שנים קודם לכן החליט גוף רשמי (ועדת-המישנה לענייני המזרח-התיכון של ועדת ההגנה האימפריאלית) לדבוק בקיום הסטטוס קוו במזרח-התיכון, כלומר לקיים את שלטונם של אבן סעוד ושל השליטים ההאשמים בתחומי ארצותיהם ולהימנע ממתן עידוד לאיזה צעד שהוא המכוון לכינון פדרציה ערבית בסהר הפורה.⁶¹ נוסף על כך הכין סגנו, סר ג'ון שקבורו, חומה בצורה להגנת ההאשמים, המבוססת על גימוקים היסטוריים ומוסריים (תפקידם במרד הערבי לצד בריטניה, ידידותם הארוכה, נאמנותם וכד').⁶²

59. סר ג'וזף שקבורו (המעביר את המיזכר) אל סר הוראס סיימור, 25.9.1941, P.R.O., F.O. 371/27045, E6189/53/65.
60. ME(0)41, 6.8.1941, 4464/374/31, P.R.O., F.O. 371/27137, E (וגם ב־1 CAB 95). ההדגשה שלי – י.פ.
61. על החלטת הוועדה הזאת ראה: Khaludn Sati Husry, "King Faysal I and Arab Unity", *Journal of Contemporary History*, Vol. 10(1975), pp. 329–330.
62. ראה את חילופי המיזכרים בין פארקינסון (22.9.1941), בריד (24.5.1941) ושקבורו (24.9.1941) ב־1 P.R.O., C.O. 732/87 I/79238 (1941).

הדיעות המוצקות הללו של צמרות משרד-החוץ והמושבות הטביעו את חותמן העמוק על דיוני ארבעת השרים (החוץ, המושבות, הודו ושרי-המדינה לענייני המזרח-התיכון), שנתכנסו על-פי הוראתו של צ'רצ'יל ב-26 בספטמבר כדי לדון בתוכנית שנתגבשה בין פילבי, וייצמן ופירו ח'אן נון ואשר אליהם הצטרף מר דיוויד מארג'סון, שר-המלחמה (דהיינו השר האחראי לתילות היבשה). המתוועדים אימצו את דעת משרד-המושבות כי "התוכנית לפדרציה בצורה שעוצבה בידי פירו ח'אן נון אינה מעשית", אם כי הודו לוועדת-הפקידים לבחון באיזו מידה תסייע הקמת פדרציה ערבית לפתרון שאלת ארץ-ישראל.⁶³

וייצמן לא ידע כמובן על ההחלטה הזאת ומה שהשפיע על מקבליה. במה שוודאי הבחין היה שחלפו חודשים אחדים מאז שפירו ח'אן נון דיוות לאמרי על ההסכמה שהושגה בינו לבין וייצמן ודבר לא התרחש. אף-על-פי-כן, המשיך לגלות "עירנות [ביחס לתוכנית] ולראות את אפשרויותיה",⁶⁴ והחליט לפנות שוב אל ראש-הממשלה, אם כי בדרך שונה, באמצעות פילבי.

במרוצת המחצית השנייה של 1940 ועד מארס 1941 נפסקו המגעים עם פילבי, כיוון שהלז נעצר על-ידי השלטונות הבריטים מחמת דעותיו האנטי-מלחמתיות. לאחר שיחרורו, למן אפריל 1941, הוא "עמד במגע תכוף עם פרופ' נאמייר (וייצמן שהה אז בארצות-הברית) ומן ההכרח היה שישוחח עמו על סיכווייה הקלושים קמעא של 'התוכנית' משנת 1939, אשר הוא וחבריו לא ויתרו עליה כמחוסרת תקווה."⁶⁵ בראשית נובמבר 1941 אירגנו וייצמן ונאמייר פגישה בין פילבי לבין סר ג'ון מארטין, מזכירו הפרטי של צ'רצ'יל וידידו של וייצמן, כך שפילבי יוכל למסור למארטין על תגובת אבן סעוד לפניית פילבי אליו.⁶⁶ מרטין קיווה לקבל מידע חדש על עמדת אבן סעוד, אך פילבי יכול היה אך ורק לחזור על מה שאבן סעוד אמר לו בינואר 1940 ושפילבי פירש כהסכמה עם התוכנית. פילבי הוסיף שמיספר הערבים שצריך יהיה להעבירם אל מחוץ לארץ-ישראל יקטן אם יסכימו היהודים לוותר על הגליל, המאוכלס ברבע מיליון ערבים, ולקבל כפיצוי את סיני, וזאת, כמובן, אם יסכימו המצרים למסרו לידיהם. פילבי גם הביע את הדיעה שכל המנהיגים הערבים, להוציא את עבדאללה, יסכימו לאדנות סעודית-והאבית, וכי רק את עבדאללה צריך יהיה לאלץ לעשות כן.⁶⁷

63. P.R.O., F.O. 371/27045, E 6189/53/65, 26.9.1941, MS(C) (41)14 אידן אל צ'רצ'יל, 29.9.1941 ש.ס.

64. הארווי, עמ' 59.

65. פילבי, עמ' 215.

66. הארווי, עמ' 59.

67. מארטין אל ראש-הממשלה, 3.11.1941, P.R.O., PREM 4.52/5, וראה גם כהן, צ'רצ'יל

הדו"ח של מארטיץ על השיחה הזאת עורר מחדש, כפי שמארגניה ודאי קיוו, את ענייניו של צ'רצ'יל בפרשה. ואף כי חמישה שבועות בלבד חלפו מאז ה-26 בספטמבר, כאשר התוועדות השרים חרצה משפט שלילי על תוכנית פילבי, הפנה ראש-הממשלה את דיווחו של מארטיץ אל לורד מוין, מקורבו וידידו, וביקש את הערותיו. תגובתו של מוין לא היתה אוהדת במיוחד. קודם כל קבע ש"איי-התאמתו של מר פילבי בנושא-זנותן בעניינים שכאלה היא ברורה." שנית, באשר לתוכנה המהותי של התוכנית, ציטט את דעתו של מר סטונהואר ברד, הצייר הבריטי בערב הסעודית, אשר שלל לחלוטין כל אפשרות שאבן סעוד "עשוי לתמוך ברעיון הפרציה." למרות זאת הביע מוין את אהדתו לרעיון כינונה של "מערכת פדרלית בשטח קטן יותר", כלומר ב"סוריה הגדולה" ללא קשר עם ערב הסעודית.⁶⁸ תחת הרושם המצטבר של החלטת התוועדות השרים ודעותיהם של אמרי ומוין, הבין צ'רצ'יל שאין ביכולתו להוליך עמו את עמיתיו כממשלה בתמיכה בתוכנית פילבי. לפיכך הגיב על המיזכר האחרון של מוין בהעירו בשוליו: "כל זה הוא מוקדם מדי. אני נשאר דבק בהצהרת בלפור, כפי שהוצאה לפועל על-ידי [בהתייחסו להצהרת המדיניות שלו מיוני 1922] [...] מוטב עתה לטפל במלחמה."⁶⁹

יתכן מאוד שווייצמן קלט אי-אלו רמזים על המתרחש בין צ'רצ'יל למוין והוא פירשם בדרך חיובית. האם זהו מקרה בלבד שימים אחדים לאחר מכן הוא דיווח לפילבי ש"ראש-הממשלה מגלה שוב עניין פעיל בתוכנית וכי ד"ר וייצמן עתיד בקרוב לראות את מר אידן כדי לדון בנושא"⁷⁰ אף כי כבר חלפה כמעט שנה מאז ראשית כהונתו של אידן כשר-החוץ, וייצמן לא פנה אליו בקשר לתוכנית, וגם הפעם לא הצליח כנראה להתקבל על-ידו. לפיכך נאלץ להסתפק בפגישה עם מר אוליוור הארווי, מזכירו הפרטי של אידן ועם הארולד קאצ'יה, שטיפל בענייני ארץ-ישראל במחלקה המזרחית של משרד-החוץ. להארווי נודע כנראה כבר באוגוסט 1941 על תוכנית פילבי, ויכול היה לרשום ביומנו הערות חיוביות ביחס ליסודותיה. כאשר באחד בנובמבר פגש את וייצמן עודדו "להשיג הסכם עם אבן סעוד", אף כי מה שווייצמן היה זקוק לו היה תמיכה בריטית רשמית בתוכנית, ולא דווקא עידוד למאמציו להגשימה. כשפגש וייצמן בקאצ'יה

וארץ-ישראל, עמ'

68. מיזכרו של מוין אל ראש-הממשלה, 6.11.1941, P.R.O., C.O. 732/87 I/79238 (1941) 6.11.1941 (וגם שם, PREM 4/52/5).

69. מיזכרו של צ'רצ'יל מיום 9.11.1941, כפי שנמסר ב-11.11.1941 על-ידי פ. באומן, מזמכרות הקבינט, אל ס.ה. תורנלי ממשרד-המושבות (1941) P.R.O., C.O. 732/87 I/79238 (1941) 11.11.1941.

70. פילבי, עמ' 215.

שלושה חודשים לאחר מכן לא זכה אפילו לדברי עידוד כאלה.⁷¹ בינתיים התרחש שינוי נוסף במשרד-המושבות. בפברואר 1942 התמנה וייקאונט קרנבורן (שהיה למרקזי מסולסברי בשנת 1947) ליורשו של לורד מוין כשר-המושבות. וייצמן העריך שעליו לפגוש את קרנבורן ולהכניסו בסוד תוכנית פילבי, ממש כשם שנהג עם שני קודמיו בתפקיד. ב־18 במארס 1942, ערב יציאתו לארצות-הברית, התקבל לראיון אצל לורד קרנבורן. וייצמן הציג כנראה את התוכנית בלהט רב, שכן קרנבורן כתב בעקבות הפגישה למקמייקל, כי וייצמן "נפעם מאוד מתוכנית, שהוצעה על-ידי גורמים מסויימים, לרבות פילבי, להקמת פדרציה ערבית גדולה תחת אבן סעוד, אשר מדינה יהודית תיכלל בתוכה." קרנבורן נמנע בשיחה מלהגיב על התפעמותו של וייצמן והעדיף להעתיק את נושא השיחה ל... שאלת הצנוורה בארץ-ישראל.⁷² גם הפעם אנו נתקלים באי-התאמה בין מה שהצד הבריטי היה מוכן להודות בו בפני אנשיו לבין מה שהצד הציוני הבין כתור עמדתו של הצד הבריטי, אלא שהפעם המקור הציוני לעמדת קרנבורן אינו וייצמן, אלא גב' בלאנש דאגדייל, החברה שאינה-מבני-ברית בלישכה המדינית של ההנהלה הציונית בלונדון מאז אוגוסט 1939.

ב־2 באוגוסט 1942 דיווחה לעמיתיה על תוכן שיחה שזה עתה קיימה עם קרנבורן. על-פי דבריה, התייחס קרנבורן לשיחתו האחרונה עם וייצמן ואמר ש"הוא [קרנבורן] חש שדבר זה [תוכנית פילבי] הינו אחד העניינים המעניינים והחשובים ביותר ביחס למדיניות העתידה."⁷³ אין להימנע איפוא מהרושם הברור שקרנבורן, שהכיר היטב את התנגדותו התקיפה של מקמייקל לתוכנית פילבי, לא היה גלוי-לב יותר מדי כאשר דיווח לה על תוכן שיחתו עם וייצמן.

באיזו מידה הצליח איפוא וייצמן לשכנע את חברי הקבינט הבריטי לאמץ את תוכנית פילבי ולהסכים להגשמתה? קודם כל ברצוננו לקבוע שהדיונים בתוכנית פילבי סייעו מאוד להחדרת הרעיון, שיש בכוחה של פדרציה ערבית גדולה או קטנה יותר לסייע בפתרון שאלת ארץ-ישראל. נוסף על כך, התברר אגב דיונים אלה שיש הסכמה רבה בממשלה הבריטית שאי אפשר יהיה להמשיך אחרי המלחמה במדיניות "הספר הלבן" בארץ-ישראל וכי יש צורך בגיבוש מדיניות חדשה, דבר שעשתה ועדת קבינט מיוחדת במחצית השניה של 1943 וב־1944. אך גם מנקודת-ראות צרה יותר, ניתן להבחין כי וייצמן זכה בהצלחה מסויימת.

71. הארווי, עמ' 28, 38, 59 ו-89.

72. קרנבורן אל קרמייקל, 23.3.1942, P.R.O., C.O. 733:444 I/75872/115.

73. דכריה של בלאנש דאגדייל בישיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 2.10.1942, אצ"מ Z 4/302/25.

לפני שווייצמן יצא לארצות-הברית, באחד מימי מארס המאותרים של שנת 1942, הוא נפגש עם צ'רצ'יל, בשלישית מאז פרוץ המלחמה. על-פי גירסתו של וייצמן, המובאת באוטוביוגרפיה שלו, היה זה צ'רצ'יל שביזמתו האישית גילה לווייצמן שיש לו תוכנית לפתרון שאלת ארץ-ישראל לאחר סיום המלחמה: "הייתי רוצה לעשות", כך אמר, "את אבן סעוד לשליט המזרח-התיכון – לשליט השליטים – בתנאי שיבוא לידי הסכם עימכם. עניינכם הוא להשיג תנאים טובים ככל האפשר. מובן שאנו נסייע בידכם. שמור את הדבר בסוד, אבל רשאי אתה לדבר על כך עם רוזוולט, כשתהיה באמריקה. אין דבר שלא נוכל, הוא ואני, לעשות, אם ניתן דעתנו על כך."⁷⁴

למה התכוון צ'רצ'יל בדברים אלה? נראה לנו שלאחר שהבין כי אין ביכולתו לשכנע את עמיתיו לקבל את תוכנית פילבי, כיוון צ'רצ'יל את וייצמן אל הזירה האמריקנית. בממשלה הבריטית נכשל צ'רצ'יל, אך אם יצליח וייצמן לרכוש את תמיכת הנשיא רוזוולט בתוכנית, יתכן שצ'רצ'יל יצליח במקום שכבר נכשל בו – בביתו הוא. יתר על כן, יתכן מאוד שמלכתחילה היתה תמיכת צ'רצ'יל בתוכנית פילבי קשורה בגורם האמריקני. כאשר בקיץ ובסתיו 1941 לחץ צ'רצ'יל בהתמדה על עמיתיו לאמץ את תוכנית פילבי, לא היתה עדיין ארצות-הברית מעורבת במישרין במלחמה. באחד מאותם ימים קודרים (14 בספטמבר), כאשר אוליוור הארווי הביע את תמיכתו בתוכנית, היה זה מחמת הגורם הזה בדיוק! הוא אמר לווייצמן שהפדרציה הערבית המתוכננת, שבתוכה יהיה מקום ל"ארץ-ישראל יהודית לגמרי", צריכה להיות נתונה לפיקוח בינלאומי ו"לא אך ורק בריטי, משום שמשלם המסים הבריטי לא ישא בכך לכדו. כאן טמונה ההודמנות עבור האמריקנים היהודים. בוועידת השלום יהיה עליהם ללחוץ למען פתרון כללי בהשתתפות אמריקנית – וגם באירופה. הכרח הוא שאמריקה תהיה מעורבת באירופה לאחר המלחמה, ולוא רק באופן סמלי. כאותה מידה עליהם להיות מעורבים לצידנו במזרח-התיכון – באמצעות בסיס חזק ושותפות באמצעי הפיקוח."⁷⁵ כך גילה את לבו אוליוור הארווי בפני וייצמן. האם נרחיק לכת מדי, אם נשער שגם צ'רצ'יל חשב באופן דומה?

דבריו של צ'רצ'יל במארס 1942 נעמו ודאי לאוזניו של וייצמן. לא היו אלה בדיוק גילויי אמונה נלהבים, אך לפחות גילו שמאמציו של וייצמן במשך שלוש

74. וייצמן, עמ' 416. וייצמן קובע שפגישה זו התקיימה ביום צאתו לארצות-הברית, ב"11 במארס. אך ברור שתאריך זה אינו נכון, שכן ב"18 במארס עדיין נמצא בלונדון ופגש בו את הלורד קרנבורן!

75. הארווי, עמ' 41-42.

שנים לשכנע את אישי המדינה הבריטים הבכירים לקבל את תוכנית פילבי העלו פרי ככל שהדבר אמור בצ'רצ'יל. (וייצמן לא ידע על מיזכרו של צ'רצ'יל ממאי 1941). עתה יכול היה וייצמן לחוש שמאמציו בכריטינה הגיעו למיצוים עד תום, וכי מכאן ואילך עליו לייחד את עיקר פועלו לזירה האמריקנית. לשם כך זקוק היה למידה כזאת או אחרת של תמיכה בריטית, וזה מה שצ'רצ'יל סיפק לו ערכ צאתו לארצות-הברית. מצד שני, אין לצמצם את משמעות עמדתו של צ'רצ'יל לעניין זה בלבד. לפי כל הסימנים האמין צ'רצ'יל באמת ובתמים בתועלתה וכרצינותה של תוכנית פילבי וביכולת האנגלו-אמריקנית להוציאה אל הפועל. שנה לאחר מכן הגיעו ללונדון הדי פועלו של וייצמן בארצות-הברית בקשר לתוכנית פילבי. מה שהטריד במיוחד את משרד-החוץ היתה העובדה "שד"ר וייצמן משתמש בשמו של ראש-הממשלה" כפורש הסותר על תוכנית פילבי. צ'רצ'יל הגיב ברוגזה "שאומנם לווייצמן אין סמכות לדבר בשמו, אך ידוע היטב שהדיעות שביטא וייצמן הן ביסודן דיעותיו של מר צ'רצ'יל".⁷⁶ כאשר לשאר חברי הקבינט הבריטי, ראויה לציון עדותו של לורד מוין מינואר 1942 כי "ישנם סימנים שהרעיון הזה [של פילבי] נהנה מתמיכה ניכרת בקבינט".⁷⁷ מצויד בתמיכתו של צ'רצ'יל, ויתכן שאף באיזושהו מושג על כך שאין צ'רצ'יל מבודד לחלוטין בתמיכתו ביסודותיה, לפחות, של תוכנית פילבי, יצא וייצמן בשלהי מארס 1942 לארצות-הברית כדי להשלים את חלקו בהבנה שהושגה בינו לבין פילבי על-ידי רכישת תמיכתה של ממשלת ארצות-הברית בתוכנית.⁷⁸

76. האליפאס אל אידן, P.R.O., F.O. 371/35031, E 826, 2.2.1943; אידן אל ראש-הממשלה, 3.3.1943, F.O. 371/35033, E 2342; ראש-הממשלה אל אידן, 9.3.1943, שם; פטרוסון אל קאדוגן, 25.3.1943, F.O. 371/34955, E 1196; ראה גם כהן, הקבינט הבריטי, עמ' 35-36.

77. מוין אל מקמייקל, 24.1.1942, P.R.O., C.O. 732/87 I/79238 (1942).

78. מן הראוי לקבוע שבנהלו את המדיניות הזאת לא נהנה וייצמן מתמיכתם המלאה של עמיתיו בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים. שרתוק התנגד לדרך הזאת לכל אורכה (ראה מ. שרת, יומן אישי, תל-אביב 1978, (להלן: שרת, יומן אישי), עמ' 182). בהנהלה הציונית בלונדון, לעומת זאת, זכה בתמיכה רבה יותר, ופילבי קיים כל העת קשרים עם חבריה. (ראה פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 29.4.1942, אצ"מ 4/302/25 (Z)). בינואר 1943 השתתף שרתוק בישיבת ההנהלה בלונדון. פרופ' נאמייר שאל: "כיוון שעתה הולכים הערכים ומאבדים את ערכם הטורדני, האם הם לא צריכים לחוץ למען הכרזה של ראש-הממשלה והנשיא רוזוולט על-פי קוויה של תוכנית פילבי?" על כך השיב שרתוק ש"תוכנית פילבי היא רק אחת האפשרויות." כמו כן הוסיף ש"אין הוא מוכן לשים את מבטחו באבן-סעוד ולהכניס את ראשו אל תוך טבעת החנק." גם פרופ' ברודצקי, איש ההנהלה בלונדון, הביע את ספקותו (ראה ישיבה מיום 16.1.1943, שם). והדבר מלמד שהתמיכה במדיניות וייצמן, אפילו כמבצרו הוא, החלה להיחלש.

ה. וייצמן בזירה האמריקנית

לאחר בואו לארצות-הברית באביב 1942 התקבל וייצמן לראיון קצר עם הנשיא רוזוולט, "באמת רק מעט יותר מברכת ידידות." ארצות-הברית היתה שרויה במצב מלחמה במשך כמה חודשים בלבד ובפני הנשיא האמריקני עמדו ודאי שאלות חשובות ביותר הכרוכות בניהול ארצו במלחמתה. בשלב זה התייחס רוזוולט אל וייצמן כאל איש מדע בלבד, שהרי וייצמן הוזמן לארצות-הברית בתור כימאי בעל מוניטין רב, כדי להשתתף בעבודות מחקר הקשורות במאמץ המלחמתי. בתנאים אלה, לא ייפלא שווייצמן העדיף שלא לדון עם רוזוולט "על תוכניתו של מר צ'רצ'יל".⁷⁹ בחודשים הבאים הקדיש וייצמן את מרצו לעבודה מדעית ולמאבק פנים-ציוני כדוד בן-גוריון. גם בן-גוריון היה מצוי אז בארצות-הברית והצליח במסעו לגייס את תמיכת הציונים האמריקנים במושגי "הציונות הלוחמת", שבאו לידי ביטוי בתוכנית בילטמור. מיד לאחר מכן עירער בן-גוריון במישרין על סמכותו של וייצמן לנהל שיחות ומגעים עם גורמים זרים מבלי לקבל על כך אישור מראש מאת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים. בתמיכת מרבית מנהיגי הציונות האמריקנית הצליח וייצמן לעמוד בפני הסתערותו של בן-גוריון, ולמעשה אילצו לשוב לארץ-ישראל בספטמבר 1942.⁸⁰ לאחר סיום פרשה זו, ולא לפני שנפל למשכב ונאלץ להקדיש חודשיים להחלמה, יכול היה וייצמן לחדש את פעילותו בחזית החיצונית. ודאי שחש אז כיצד אוזל הזמן והולך מבחינתו של העם היהודי. הידיעות המרות שיהודי אירופה נרצחים והולכים בהמוניהם אושרו ממקורות שונים בקיץ 1942, עד שבסתיו של אותה שנה הפכו לוודאות גמורה. התחושה כי הזמן דוחק, שאחזה בבן-גוריון, לא נעדרה אף אצל וייצמן.

פילכי, שוודאי התאכזב מהעדר איוה צעד מעשי חיובי מטעמה של בריטניה ביחס לתוכניתו, האיץ בווייצמן לפנות לרוזוולט.⁸¹ פניה זו לא נפלה על אוזניים ערלות, שהרי ההנהלה הציונית בלונדון קיבלה מסר כזה אף מצ'רצ'יל. לורד מלצ'ט, אישיות ציונית ותיקה ודמות בולטת במערכת המחקר המדעי המלחמתי של בריטניה, מסר בינואר 1943 להנהלה הציונית בלונדון כי קולונל מורטון, עוזרו הצבאי האישי של צ'רצ'יל, חזר באוזניו מלה במלה על הדברים שאמר

79. וייצמן, עמ' 417.

80. תיאור וניתוח מפורטים על פרשה זו, מנקודת-ראותו של בן-גוריון, מצויים אצל מ. ברוזוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1977 (להלן: ברוזוהר), עמ' 440-461. הפרק העוסק בפרשה זו באוטוביוגרפיה של וייצמן (מסה ומעש) הושמט כידוע מהנוסח המודפס של הספר. כן ראה מ. כהן, נסיגה מהמנדט, עמ' 131-139.

81. דברי נאמירי בשיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 18.1.1943, אצ"מ Z 4/302/26.

צ'רצ'יל לוייצמן עשרה חודשים קודם לכן. מלצ'ט הוסיף כי מדיניותו של ראש-הממשלה לא השתנתה וכי "הוא [ראש-הממשלה] ניסה לפעול באיזושהי דרך, אך נתקבל בהתנגדות הן ביחס לתוכנית הפדרציה והן בקשר לתוכניות ההצלת יהודים. קרוב לוודאי שלא חזק כזה או אחר יוכל להועיל."⁸² ומי יכול היה להפעיל לחץ כזה, זולת נשיא ארצות-הברית?

וייצמן פנה בדצמבר 1942 אל סאמנר ג'טס, סגן-מזכיר-המדינה האמריקני והתומך היחיד שנמצא לה לציונות במחלקת המדינה האמריקנית. הוא מסר לו את פרטי תוכנית פילבי ולא במקרה העלים מידיעתו את מקורה של התוכנית אלא ייחסה אך ורק לצ'רצ'יל. וייצמן אף הוסיף שצ'רצ'יל מסר לו כי נשיא ארצות-הברית מסכים עמו בעניין זה. וייצמן שגה כאן שגיאה כפולה: העלמת תפקידו של פילבי בחיבור התוכנית תכה אחר-כך בפניו של וייצמן בצורה מבישה למדי; ואשר להסכמתו של רוזולט לתוכנית, הגיב ולס מייד בעניינו כי "שומה עלי לציין שהנשיא מעולם לא הזכיר בפני עניין זה."⁸³ ספקות כאשר לכנותו של וייצמן ודאי שלא סייעו למאמציו.

מנקודת-מבטו של וייצמן היתה תגובתה העויינת של מחלקת המדינה הרבה יותר חמורה מהספקנות המאופקת שביטא ולס, אשר לא פגמה בעמדתו הפרו-ציונית הבסיסית. ואלאס מאריי, היועץ לקשרים מדיניים ואשר בשנים 1930-1942 ניהל את המדור לענייני המזרח-הקרוב, הגיב בדרך שונה לחלוטין כאשר העניין הובא לפניו. הוא הטיל ספק בכך שאפשר לעשות את אבן סעוד ל"שליט השליטים" בעולם הערבי ואם אבן סעוד אכן מוכן להגיע להסכם בעניין ארץ-ישראל שיתקבל על דעתו של וייצמן. לפי דעתו של מאריי היה הפתרון היחיד לשאלת ארץ-ישראל כזה שישמור בביטחה על הרוב הערבי בה.⁸⁴ שיחה ישירה בין וייצמן לבין מאריי לא שינתה את עמדתו הבסיסית העויינת, אך גם ולס לא הפך לתומך ללא סייג בתוכנית פילבי-וייצמן-צ'רצ'יל. הוא תמך אומנם ברעיון שווייצמן ייצא לערב הסעודית כדי לדון עם אבן סעוד על פתרון לשאלת ארץ-ישראל, אך נמנע מלהעיר איזו הערה שהיא ביחס לעצם התוכנית!⁸⁵ לאחר שהארולד שולאווי, מיופה-הכוח האמריקני בערב הסעודית, כתב כי "יש אפשרות זעירה בלבד שאבן סעוד יסכים כאלו נסיבות שהן לקבל משלחת יהודית,"⁸⁶ התברר שאין שחר לתקווה שאבן סעוד יסכים לפשרה עם היהודים

82. ראה דיווחו באותה ישיבה, שם.

83. *Foreign Relations of United States (FRUS)* (להלן: 1942, pp. 550-551).

84. שם, עמ' 553-556.

85. תוכיר על השיחה בין וייצמן לסאמנר ולס, 26.1.1943, ג"צ.

86. *FRUS 1943, Vol. IV, pp. 780-781*.

בשאלת ארץ־ישראל.

נוכח היחס השלילי הזה הפנה וייצמן את מאמציו למקורו של היחס הזה – המדור לענייני המזרח־הקרום של מחלקת המדינה. ב־3 במאָרס נפגשה משלחת של מנהיגים ציונים – חיים וייצמן, נחום גולדמן, לואיס ליפסקי ומשה שרתוק – עם מאריי, פול אלינג (ראש המדור), גורדון פ. מריאם (עוזרו) וויליאם פארקר, אחד מעובדיו. שרתוק הוועק מארץ־ישראל כדי לסייע לווייצמן במאמציו ולכן יכול היה להשתתף בפגישה.⁸⁷ בהזעיקו את שרתוק שגה וייצמן שגיאה נוספת, חמורה: הוא לבטח לא ידע מלכתחילה את דעתו האמיתית של שרתוק על כל תוכניתו של פילבי, וכאשר התברר לו הדבר במהלך השיחה הזאת, הנוק למאמציו כבר נגרם. עוד לפני שווייצמן עורר בשיחה את תוכנית פילבי, ניתח שרתוק באופן שלילי את אחד מאבני־פינתה: הצבתו של אבן סעוד כשליט־על של פדרציה ערבית, הכוללת את ארץ־ישראל. שרתוק הציג סימן־שאלה לגבי מידת מעשיותה של פדרציה ערבית בכלל, מידת תועלתה כאמצעי לפתרון שאלת ארץ־ישראל ומידת נכונותו של אבן סעוד למלא את התפקיד שהועיד לו פילבי בתוכניתו. (בכדי למנוע ספק נחזור ונאמר שבשיחה זו, כמו גם בשאר השיחות עם האמריקנים, שמו של פילבי, הקשר שלו לתוכנית ושליחותו בשנת 1940 אל אבן סעוד לא נזכרו כלל.) ביחס לעניינים אלה מצאו עצמם שרתוק ומאריי תמימי־דעים. נוכח מצב בלתי־צפוי זה נאלץ וייצמן לסגת מעמדתו והסכים עם שרתוק שעדיין מוקדם לשגר משלחת לאבן סעוד.⁸⁸ אכן, שרתוק, אשר על־פי עדותו בא "להציל את העניין הציוני מפח יקוש שטמן לו אז הסטייט־דפרטמנט (שליחתנו למר"מ עם אבן סעוד), אשר וייצמן ונחום גולדמן כמעט נפלו לחוכו,"⁸⁹ הצליח לחלוטין במשימתו, אם כי לאו דווקא על־פי ציפיותיו של וייצמן, אשר קראו לבוא לארצות־הברית לסייע לו במאמציו!

וייצמן הסיק שהדבר היחיד שבאמצעותו ניתן יהיה לחולל מיפנה בעמדה האמריקנית היא פניה אישית ישירה לנשיא, וסאמנר ולס הסדיר פגישה עמו. מאירת עיניים היא העובדה שוולס הציג בפני רוזוולט את מטרתה כ"תקווה שאפשר יהיה למצוא עבור וייצמן דרך לפגוש את המלך אבן סעוד ולנסות לעבד בסיס להסכם, אשר ימנע בעתיד את הסכנות והקשיים של עשרים וחמש השנים

87. שרת, יומן אישי, עמ' 184. נסיעתו זו של שרתוק היתה הרת־אסון בהקשר יחסיו עם בן־גוריון. בן־גוריון פירשה כאילו יצא שרתוק לארצות־הברית כדי לסייע לווייצמן במאמציו לגיוס תמיכת המנהיגים הציונים האמריקנים כווייצמן נגד בן־גוריון, ולא שכת זאת לשרתוק לעולם ולא מחל לי על כך. (ראה בר־זוהר, עמ' 459–461.)

88. FRUS 1943, pp. 757–763.

89. שרת, יומן אישי, עמ' 182.

שחלפו.⁹⁰ ולס לא הזכיר אף לא ברמז קל שבקלים את יסודותיו של ההסכם, שווייצמן היה חותר להשיגו. ואם נזכור שוולס נמנע מלהעיר על מהות העניין גם כאשר וייצמן הציג את תוכניתו בפניו, אלא הסתפק בהבעת תמיכה במיפגש בין וייצמן לבין אבן סעוד, נוכל להסיק שאף סאמנר ולס היה מסוייג כיתסו כלפי תוכנית פילבי-וייצמן.⁹¹

הפגישה בין וייצמן לרוזוולט נערכה ב-11 ביוני 1943. ברשותנו מצויות שלוש גירסאות על מהלך השיחה, שכולן הוכנו בידי וייצמן. הראשונה נתפרסמה ב"מסה ומעש" (עמ' 423); השניה – במיזכר אישי, "שלא לפרסום", השמור בגנוז וייצמן; והשלישית נמסרה בידי וייצמן למשרד-החוץ הבריטי, שהעביר העתק שלה למחלקת המדינה של ארצות-הברית וזכתה להתפרסם בסידרה Foreign Relations of the United States (1943, כרך שישי, עמ' 792-794). ניתן למצות את תוכן השיחה בחמישה סעיפים ויהיה זה מאלף לראות כיצד הוצגו בשלוש הגירסאות:

1) בספרו סיפר וייצמן כי סאמנר ולס לא נכנס לעוכי הקורה של פרטי תביעת היהודים לארץ-ישראל; אולם ולס "קרא את מאמרי שנתפרסם ב-*Foreign Affairs* [בינואר 1942 וכו' התביעה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל לאחר המלחמה] בו ניסחתי את השקפתי, והוא הסכים עמה." במיזכר האישי כתב וייצמן שהוא "הדגיש את העובדה שארץ-ישראל לא תשוב עוד לעולם להיות ארץ ערבית," אך מבלי שהדגשה זו זכתה להערה מצד הנשיא או מצד ולס. במיזכר שנתפרסם הנוסח הקרוב ביותר לנוסחה הנ"ל הינו "זכויות יהודיות לארץ-ישראל" וכי על היהודים "לדעת שמצפה להם עתיד בארץ-ישראל."

2) על תוכנית פילבי כתב וייצמן בספרו: "חזרתי לפניו [לפני רוזוולט] על תוכן הודעתו של מר צ'רצ'יל בשיחתי האחרונה עמו" וכי הנשיא "ביקש ממני למסור לזה האחרון את תגובתו החיובית." עניין מרכזי זה, הנושא הראשי של פעילות וייצמן, אינו נזכר כלל ועיקר במיזכר האישי או בדו"ח שנתפרסם, אם כי במיזכר האישי יש התייחסות ל"התגבשות הסדר כללי של הבעיות הבתור-מלחמתיות."⁹²

3) בספר נמסר לנו שרוזוולט ראה את אבן סעוד "כאדם קנאי וקשה."

90. ולס אל הנשיא (העתק), 10.5.1943, ג'ו.

91. לכך כנראה התכוון וייצמן כאשר כתב "שבשיחותיו הפרטיות היה [ס. ולס] נוהג קצת זהירות ומיעוט דברים." (ראה וייצמן, עמ' 423).

92. רק לאחר חצי שנה טען וייצמן במכתב לסאמנר ולס שהוא העלה בפני הנשיא את התוכנית "שבמקורה הוצגה בפני בידי מר סט. ג'והן פילבי." (ראה וייצמן אל ולס, אצ"מ Z.4/14615).

במיזכר האישי מכוונות הערותיו הפוגעות של רוזוולט אל הערבים ככלל, "שפעלו בדרך רעה מאוד במלחמה הזאת – שכאשר הם יושבים באפס מעשה, אנו מגירים את דמנו; שהערבים לא עשו דבר. אחר-כך אמר [רוזוולט] שהערבים ניתנים לקניה, וד"ר וייצמן אמר, שמעתי משהו על כך (נעשה שימוש במלה 'בקשיש')."

(4) הן המיזכר האישי והן הדו"ח שנתפרסם מספרים לנו שרוזוולט קבע ששיכנע את צ'רצ'יל להסכים לרעיון זימון היהודים והערבים למיפגש עם שניהם. בספרו לא הזכיר וייצמן עניין זה לחלוטין.

(5) גם בקשר לשאלת ההפסדים שנגרמו ליהודים על השקעותיהם במהלך מפעל ישובה של ארץ-ישראל – שאלה שעורר רוזוולט – מספרים שני המיזכרים פחות או יותר דבר זהה, ואילו בספר אין הנושא מופיע כלל.

אין ספק שאין להתייחס אל תיאור תוכן השיחה המובא ב"מסה ומעש" כאל תיאור מדויק. תיאור זה, שנכתב כמה שנים לאחר ההתרחשות, נועד להצדיק את מאמצי וייצמן להביא להגשמת תוכנית פילבי (שהיתה באותה מידה גם תוכנית!) ולכן נמסר בו על תגובתו החיובית של רוזוולט. המיזכר האישי, "שלא לפרסום", הוא באופן טבעי המהימן ביותר. אנו למדים ממנו שווייצמן הסיק לאמיתו של דבר מתגובתו הקרירה של סאמנר ולס (אוהד הציונות!) לעיקרי תוכנית פילבי, כי אין טעם להעלותה בפני הנשיא. לפיכך לא הזכירה כלל והנשיא לא יכול היה להגיב עליה באופן חיובי. המיזכר שנתפרסם, שהוכן במקורו כדו"ח למשרד-החוץ הבריטי, הוא בדרך-כלל גירסה מהולה במים של המיזכר האישי, ונועד לא לפגוע בעוצמה רבה מדי ברגישויותיהם של אנשי משרד-החוץ הבריטי. לפיכך אין נזכרות בו בכלל ההערות הפוגעות בערבים, ואילו התביעה היהודית לארץ-ישראל מוצגת בו בדרך מרוככת.

אולם בכך לא מסתיים הסיפור. כבר בפגישה בין המנהיגים הציונים לבין פקידי מחלקת המדינה, התנגד שרתוק לכך שווייצמן או נציג יהודי אחר ינהל משא-ומתן עם אבן סעוד. שרתוק, כזכור, חשד שזהו פח טמון בידי מחלקת המדינה כדי ללמד את הציונים את עובדות החיים המרות ביחס לעמדת הערבים ואבן סעוד וכדי להשיג לגיטימציה ציונית למעורבות אבן סעוד בענייני ארץ-ישראל. לכן ניסה שרתוק לכוון את אלה שהיו לפי דעתו מניחי הפח אל תוך הפח עצמו וקבע שדווקא "נציג בריטי או אמריקני יוכל לנהל שיחות עם אבן סעוד."⁹³ הצעה זו של שרתוק חיוקה בוודאי את דעתו של ולס שהרעיון לשגר משלחת לערב הסעודית הוא הצד המעשי היחיד של כל התוכנית. לכן,

בשיחה שבין וייצמן ורוזולט, הציע ולס שהאמריקנים ישלחו שליח לאבן סעוד כדי להכשיר את הקרקע לקראת הוועידה שהנשיא הזכיר. הנשיא הסכים והוזכר שמו של הארוולד ב. הוסקינס כשליח אפשרי.⁹⁴ וייצמן "נרתע מהבעת ספקו־תיו," אך זמן קצר אחר־כך כתב לוולס "נגד הבחירה הזאת כיוון שידעתי שקולונל הוסקינס אינו נמנה בדרך־כלל עם אוהדי ענייננו."⁹⁵ על התנגדותו של הוסקינס לציונות יכול היה וייצמן לדעת שכן "הוא [וייצמן] ראה את הדו"ח ששלח קולונל הוסקינס על התנאים בארץ־ישראל [לאחר סיורו בארץ בשנת 1942] וקיים שיחה עמו."⁹⁶ אך היה זה מאוחר מדי. הנשיא רוזולט כבר החליט על שיגורו של הוסקינס אל אבן סעוד. כך נולדה שליחותו של הוסקינס, ובניגוד לציפיותיו של שרתוק, תוצאותיה לא יצרו קשיים חמורים לאמריקנים או לבריטים דווקא.

ו. שליחות הוסקינס – סופה של הפרשה

קולונל הוסקינס היה מעין נציג אישי של רוזולט למזרח־התיכון. כיוון שנולד בבירות ידע ערבית על בוריה והיה בן־בית באיזור. בסתיו 1942 התמנה לקצין־קשר אמריקני ליד מפקדת הכוחות הבריטיים במזרח־התיכון בקאהיר. לאחר ביקור קצר בארץ ובהדרכה בריטית כתב דו"ח ובו מסקנות חפוזות על האפשרות הסבירה שבאביב 1943 תפרוצנה מהומות בארץ־ישראל בין יהודים לערבים.⁹⁷ הצעדים הממשיים לשליחותו בשנית למזרח־התיכון נעשו מייד לאחר ההחלטה על כך. כבר ב־12 ביוני נמסר לבריטים על שיגורו,⁹⁸ ועל הוסקינס הוטל לשאול את אבן סעוד אם יסכים לנהל שיחות עם וייצמן או נציג יהודי אחר כדי למצוא פתרון לשאלת ארץ־ישראל.⁹⁹ לאחר מכן יצא הוסקינס לערב הסעודית ובסוף אוגוסט שלח מקאהיר את הדו"ח הראשון, התמציתי, שלו, אשר הושלם אחר־כך על־ידי דיווח ארוך ומפורט יותר.

94. דבר זה מובא כאן על־פי המיזכר האישי. הדו"ח שנתפרסם מביא תיאור זהה, אך בספרו ניסה וייצמן ליצור אצל קוראיו רושם שונה לחלוטין. הוא מספר על פגישה בינו לבין הוסקינס ואחר־כך על נסיעתו של הוסקינס למזרח־התיכון, שכביכול לא היתה קשורה כלל בשיחה שקיים וייצמן עם סאמנר ולס ורוזולט (ראה וייצמן, עמ' 420–421). תיאורו האפולוגטי של וייצמן הוא עקבי.

95. וייצמן אל ולס, 13.12.1943, אצ"מ Z 4/14615.

96. דיווחו של וייצמן להנהלה הציונית בלונדון, 11.11.1943, אצ"מ Z 4/302/28.

97. FRUS 1943, pp. 782–785. ראה גם אילן, עמ' 115–118.

98. FRUS 1943, pp. 795–796.

99. שם, עמ' 796, 800–801, וכן הדיווח של הוסקינס, 3.11.1943, P.R.O., F.O. 371/34963.

כיוון שסאמנר ולס לא נטה לשקול את תוכנית פילבי, קועקעו יסודותיה על-ידי שרתוק בשיחה שבין המנהיגים הציונים לבין פקדי מחלקת המדינה, וכיוון שווייצמן לא העלה אותה בשיתתו החשובה עם הנשיא, היא לא הובאה לידיעתו של הוסקינס והוא צוייד אך ורק בדו"ח שכתב וייצמן בשביל משרד-החוץ הבריטי על אודות שיחתו עם רוזוולט (המיזכר שנתפרסם ב־ Foreign Relations of the United States). כפי שיתברר מייד, היה זה מכשול נוסף בדרך החתחתים של תוכנית פילבי. בדיווח הראשון שלו תיאר הוסקינס את השיחות השונות שקיים עם המלך הסעודי. המלך הבהיר שלא יפגוש את וייצמן או כל נציג יהודי אחר. יתר על כן, המלך פירט בסוף השיחות את גורמי שינאתו האישית לווייצמן. הוא הסביר להוסקינס שווייצמן ניסה לשחדו ב־20 מיליון ליש"ט, אשר תשלומם יובטח על-ידי הנשיא רוזוולט. הכללת שמו של רוזוולט בהקשר כה מחפיר עוד החמירה את העניין. ההצעה הזאת נמסרה לאבן סעוד, לדבריו, בידי איש-ביניים ושמו פילבי. בתזכיר המשלים שלו הרתיק הוסקינס לכת וטען שאבן סעוד גירש את פילבי ולעולם לא יתיר לו לחצות את גבולות ממלכתו.

כאשר דו"חות אלה והסבריו בעל-פה של הוסקינס הגיעו בספטמבר 1943 לידיעתו של רוזוולט, הוא קצף מחימה. הוא חש עלבון אישי משרבוב שמו לעסקה כה מבישה, ונתפז להסיק שאין זה אפשרי למסור את ארץ-ישראל ליהודים או להתיר הגירה יהודית רבת היקף אליה.¹⁰⁰ רוזוולט היה מעוניין שתגובתו של אבן סעוד תהיה ידועה הן לממשלת בריטניה והן לווייצמן. לפיכך שיגר את הוסקינס ללונדון כדי למסור על כך לגורמים הללו.¹⁰¹ שבועות אחדים לאחר-מכן יצא הוסקינס ללונדון, נפגש עם סר מוריס פטרסון, עוזר המנכ"ל במשרד-החוץ הבריטי, ודיווח לו ולווייצמן על מימצאי שליחותו בצבעים קודרים ביותר.¹⁰² וייצמן הבין עד כמה גדול הוא הנזק שנגרם לעניין הציוני ופתח במתקפת-נגד, שנועדה להוכיח את אי-הימנותם של דיווחי הוסקינס. יחד עם נאמייר פגש וייצמן בפילבי והפציר בו להוכיח את אי-נכונותו של דו"ח הוסקינס ביחס לאופי השיחה שקיים פילבי בינואר 1940 עם אבן סעוד. פילבי פגש את הוסקינס והלו נאלץ לתזור בו במידה רבה. הוא הודה שהיחה זו מסקנתו שלו מדברי אבן סעוד, ולא דברי אבן סעוד עצמו על אופי השיחה בינו לבין פילבי ועל גירושו של פילבי מערב הסעודית. נוסף על כך

100. FRUS 1943, pp. 811-814; עמ' 132-135.

101. תזכיר הוסקינס, 3.11.1943, E 6823/506/65, P.R.O., F.O 371/34963.

102. שם. דברי וייצמן בישיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 11.11.1943, אצ"מ 4/302/28.Z.

הוכיח פילבי בקלות שהוא המשיך לשהות במשך חצי שנה בערב הסעודית לאחר אותה שיחה עם אבן סעוד, ולא זו בלבד, אלא אף זכה אז להתארח בחצר ארמון המלוכה:¹⁰³ שהוא המשיך לקיים קשרים ידידותיים עם אבן סעוד ושוה עתה עמד בקשר עם הנסיך פייצל, בנו של אבן סעוד, כאשר הגיע הלז ללונדון. מידע זה החליטו וייצמן ונאמייר להעביר לידיעתו של רוזולט באמצעות סאמנר ולס.¹⁰⁴ המכתב של ולס נשלח בידי וייצמן בדצמבר 1943, בצירוף בקשה מפורשת ש"יובא לתשומת-לבו של הנשיא."¹⁰⁵ אך באותה עת כבר עזב ולס את מחלקת המדינה בגלל שערוריה אישית, וספק רב אם היה אז ביכולתו לעשות משהו ממשי לתיקון הנזק הגדול שכבר נגרם לעניין הציוני. בנסיכות אלה החל פילבי מתייאש מהסיכוי להגשים את תוכניתו, והודה "שחשב שליהודים יש השפעה הרבה יותר גדולה באמריקה," ואילו נאמייר עדיין האמין "שיש עדיין ביכולתם [של הציונים] להשתמש בתוכנית פילבי לתועלתם."¹⁰⁶ אין ספק, שפרופ' נאמייר לא היה מודע למלוא ממדי הנזק ששליחות הוסקינס גרמה לעניין הציוני בממשלת ארצות-הברית.

מכה נוספת שהונחתה אז על תוכנית פילבי ועל שאר התקוות להשגת הסכם, באה בצורת התקפות פומביות וארסיות על הציונות והיהודים מצידו של אבן סעוד. במארס 1943 העניק אבן סעוד ראיון לכתב *Life*, שבו הצהיר באופן ברור על איבתו לציונות ועל התנגדות לכל התפשרות עמה.¹⁰⁷ באפריל הצהיר בפני הציר האמריקני בארצו כי ארץ-ישראל הינה ארץ ערבית וכי עליה לזכות בזמן מן הזמנים בעצמאות. הוא אף לא הסתיר את איבתו ליהודים בכלל.¹⁰⁸ וכדי לשוות לעמדותיו אלה אופי רשמי, תזר עליהן במכתב אישי אל רוזולט ב־30 באפריל.¹⁰⁹ "נסיכון השוחד," שנעשה בידי וייצמן באמצעות פילבי, שנשמר בסוד בידי אבן סעוד במשך שלוש שנים ונחשף על-ידו לראשונה כתגובה לשאלות הוסקינס, סופר עתה אף לבני-שיח דיפלומטיים אחרים.¹¹⁰

103. פילבי, "מיוזר על ראיון עם הוסקינס", 15.11.1943, אצ"מ Z 4/14615. דברי וייצמן ונאמייר בישיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 16.11.1943, אצ"מ Z 4/302/28.

104. דיווחו של נאמייר להנהלה הציונית בלונדון, 2.12.1943, שם. תצלום מכתבו של המלך עבד אל-עזיז אל סעוד אל פילבי מארבעה במחרם, 1363 ה' (31.12.1943), מצוי בג"ז.

105. וייצמן אל ולס, 13.12.1943, אצ"מ Z 4/14615, העתק נוסף מצוי ב: P.R.O., F.O., 371/40139, E 206/206/31.

106. דברי נאמייר בישיבת ההנהלה ציונית בלונדון 7.1.1944, אצ"מ Z 4/302/28.

107. ראה הנוסח ב: P.R.O., F.O. 371/34956, E 2079/506/65.

108. ויקלי אל משרד-החוץ, מברק מס' 171, 24.4.1943, E 2395/506/65, P.R.O., F.O. 371/34957.

וגם FRUS 1943, pp. 768-771.

109. שם, עמ' 785, 795.

110. מיוזר שיחה עם הציר הבריטי, 20.9.1943, E 6264/506/65, P.R.O., F.O. 371/34962.

פקידי משרד־החוץ הבריטי לא יכלו להסתיר את שביעות־רצונם הגדולה כאשר התבררה להם איבתו של אבן סעוד לתוכנית פילבי.¹¹¹ עבור הארולד קאצ'יה היתה הצהרתו של אבן סעוד, כי "ארץ־ישראל הינה ארץ ערבית" "מסמר נוסף בארון־המתים של תוכנית פילבי."¹¹² אנשי משרד־החוץ לא התייחסו כזכור באהדה יתירה לתוכנית, למן הרגע שבו שמעו על יסודותיה, הכלולים במיזכרו של צ'רצ'יל ממאי 1941, ועשו כמיטב יכולתם להטיל ספק ביסודותיה ובמעשיותה.

גם צ'רצ'יל שינה את טעמו באביב 1943. נכון הוא שבראשית מארס עדיין הביע את תמיכתו בתוכנית שווייצמן עשה לה אז נפשות בארצות־הברית, אך כחודשיים וחצי לאחר מכן, כאשר שהה צ'רצ'יל (ב־12–26 במאי) בארצות־הברית לשם פגישות עם הנשיא והופעה בפני הקונגרס, ביקש וייצמן לראותו, ואילו צ'רצ'יל סירב. וייצמן העיר על כך: "מר צ'רצ'יל אינו רוצה לראותי – אני מהווה עבורו תזכורת בלתי־נעימה."¹¹³ מה בדיוק גרם למיפנה בעמדת צ'רצ'יל – אין לדעת. יתכן מאוד שהדבר נגרם עליידי הגורמים הבאים: עוצמת התנגדותו של אבן סעוד לציונות זכתה אז, בעקבות הראיונות שהעניק אבן סעוד, לתהודה בלונדון, ויתכן שהשפיעה על צ'רצ'יל. שנית, צ'רצ'יל ידע שמצבו הכספי של אבן סעוד השתפר ולפיכך אי אפשר עוד לקוות שעשרים מיליוני הליש"ט יעשו עליו רושם. ושלישית, יתכן שצ'רצ'יל הבין עתה שהאמריקנים אינם מצטרפים אליו בתמיכתם בתוכנית פילבי ובנכונות להשתתף בהגשמתה. כבר חלפה שנה ויותר מאז שעודד את וייצמן לצאת לארצות־הברית ולנסות לרכוש את תמיכת רוזוולט בתוכנית, ולא אירע מאז דבר. המסקנה ההגיונית היחידה שיכול היה להסיק היתה שווייצמן נכשל במשימה זו. עבור תוכנית פילבי היה מיפנה זה בבחינת מכת־מוות, אך יתכן מאוד שדווקא בעקבות ההכרה שאין בה עוד ממש, הגביר אז צ'רצ'יל את מאמציו למצוא תחליף בריטי למדיניות "הספר הלבן" בארץ־ישראל, ודאג להקים את ועדת הקבינט לעניין ארץ־ישראל, שתציע מדיניות אחרת, נוחה הרכה יותר לציונות.

במרוצת המחצית השניה של שנת 1943 הבינו גם אנשי משרד־החוץ שבניגוד לראשית מארס 1943 אין עוד תמיכה מצד ראש־הממשלה בתוכנית פילבי. ועדת

111. ראה, לדוגמא, הערותיהם בשולי מברקו של וילקי מיום 31.3.1943, P.R.O., F.O. 371/34956, E 2079/506/65

112. הערתו של קצ'יה, 26.4.1943, E 2395/506/65, P.R.O., F.O. 371/34957, 11.6.1943, ג'ו. במיזכר 113. מיזכרו האישי "שלא לפרסום" של וייצמן על שיחתו עם רוזוולט, 11.6.1943, שנתפרסם היה וייצמן פחות גלוי־לב. הוא הסביר את סירובו של צ'רצ'יל בכך שהיה לו "מעט מאוד לומר לי." (ראה 793, p. 1943, FRUS).

הקבינט, שהרכבה וכתבי-הסמכות שלה נקבעו באופן אישי על-ידי צ'רצ'יל, לא טיפלה כלל ביסודות תוכנית פילבי במסגרת גיבוש מדיניות חדשה לארץ-ישראל. לפיכך הרשה לעצמו סר מוריס פטרסון להודיע בינואר 1944 לשגרירות הבריטית בושינגטון על דחיית תוכנית פילבי, והוא הסמיך את סר רונאלד קאמפבל, הציר הבריטי, למסור על כך לאמריקנים בהודמנות נאותה.¹¹⁴ היתה זו המכה הסופית שניחתה על התוכנית, אך גם מכה זו לא יכלה למחות כליל את העקבות שתוכנית זו הותירה במהלך גיבוש העמדה הבריטית, במרוצת מלחמת-העולם השנייה, ביחס לרעיון שניתן לפתור את שאלת ארץ-ישראל בדרך הכללתה בפדרציה ערבית.¹¹⁵

114. פטרסון אל קאמפבל, 25.1.1944, E 206/206/31, P.R.O., F.O. 371/40139 וראה גם המיזכרים בתיק הנ"ל.

115. מדיניותה של בריטניה כלפי רעיון האחדות הערבית וביחס לאפשרות הכללת ארץ-ישראל במסגרת האחדות הזאת נידונה על-ידי בהרחבה בספרי העומד לצאת לאור בקרוב, Y. Porath, *In Search of Unity, 1930-1945* (London, forthcoming)

